

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ઓક્ટોબર : ૨૦૧૬

વર્ષ : ૧૧, અંક : ૪

₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानि प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ११

ऑक्टोबर : २०१६

अंक : ४

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ નિદાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ સૂત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ □ અંકવેળાં : ૨૦૧૬

અ નુ ક મ

- કવિતા : આજ, નલિન રાવલ 6, સોનેટ, જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી 6,
ચાર ગઝલ, લલિત ત્રિવેદી 7, યુદ્ધ, રામચન્દ્ર પટેલ 10,
પનિહારી, રેખાબા સરવૈયા 10, બિન્દાસ ચકલી, બેન્યાઝ
ધ્રોલવી 11
- વાર્તા : પગથિયાં, અનિલ વ્યાસ 12,
હું નિખિલ પંડ્યા, વર્ષા અડાલજા 26
- નિબંધ : મારી પગપાળા યાત્રા, પંકજ ત્રિવેદી 36
- આસ્વાદ : નિષ્કારણથી નિ-રંજ સુધીની વિરલ સોનેટયાત્રા...,
રાધેશ્યામ શર્મા 39
- ભારતીય સાહિત્ય : આજની મરાઠી વાર્તાઓ, અરુણા જાડેજા 42
- વિવેચન : ગુજરાતી સુધારક યુગ : સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે,
પ્રવીણ દરજી 54, રૂમાલદાવ, ઉદયન ઠક્કર 67
- પ્રકીર્ણ : ના, સી.સી. સાહેબ, તમે નાટકોના દિગ્દર્શક નહીં જ !,
હસમુખ બારાડી 70
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : માનવસંસ્કારનો ઊજળો આલેખ, ભીમજી ખાચરિયા 75
- આસ્વાદ : સોનેટરચનાઓ, સંધ્યા ભટ્ટ 79
- આવરણચિત્ર
- સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 82
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 83
- આ અંકના લેખકો : 88

કવિતા

આજ | નલિન રાવલ

ઊંચે
આભમાં
હંસ થઈ ઊડતી હતી
જે
સ્મૃતિઓ
એ
આજ
વાગોળ થઈ લટકી રહી ઊંડા કૂવે.

સોનેટ | જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી

(શિખરિણી)

હજી રેતીમાંથી નિકળી પડતાં શંખ-છિપલાં
અનેરા ઊછાળા જલધિ દલના કેંક પડવા
હશે ડૂબ્યાં વ્હાણો વમળ વચમાં કેં ફસકતાં
હજીયે હલ્લેસાં કર વગરનાં ને કકળતાં
ચિરાયેલાં હૈયાં અદલ સઢના જેમ ચિંથરા
મળી આવે ત્યાંથી, પવન સૂસવી શાંત ઉભતો
ઘણીવારે રાત્રે રણ બબડતું ઊંઘ ઉડતાં
હશે વિત્યાં કાળો, પરત વળતી કેંક કથની
પરે સૂક્કાયેલાં, ઝમઝમ કિનારે ટટળતી
ટિટોડી શોધે છે કુટુંબ કબિલાં એ જ રણમાં
વિભીષિકા દેખી થર થર થતો થોર પણ જો
ગમે ત્યાંથી કાપો રક્ત દદડશે શ્વેતવરણું
કદી જ્યાંથી ઊંટો ઝડપ કરતાં ગૂમ થયેલાં
હજી ત્યાં પીંછીથી પવન પસવારે સ્મરણને !

ચાર ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

૧. ...અતઃશ્રી અધૂરી શ્રી મોહનકથા -

(સ્મરણ - આદરણીય શ્રી નારાયણ દેસાઈ)

ઇલ્મ તકલીમાં શું છે જોવું છે,
રૂની છાતીમાં શું છે જોવું છે...
પાઘડી વાવી ઉગાડ્યાં છે કપાસ,
એનાં કણ-બીમાં શું છે જોવું છે...
પૂણીના જોરે દાંડી સર કરતી,
રહનુમાઈમાં શું છે જોવું છે...
સાત દરિયાય ના સમાવી શકે,
મીઠું ચપટીમાં શું છે જોવું છે...
ત્રાક તો કહેશે - રામ છે એમાં,
ધાગો મુકીમાં શું છે જોવું છે...
રૈંટિયો થૈ ગયાં છે મંજીરાં
એ મીરાંઈમાં શું છે જોવું છે...
કેમ ધોળું પડી ગ્યું ઇન્ગ્લિસ્તાન ?
રંગ ખાદીમાં શું છે જોવું છે...
સૂર્ય શું છે તે જોવું છે, ચર્ચિલ ?
એ ફકીરીમાં શું છે જોવું છે...
સલ્તનત રૂ અડચું ને નત થૈ ગૈ
સત લડાઈમાં શું છે જોવું છે...
બંસીમોહન પૂછે છે - હે મોહન !
તારી પૂણીમાં શું છે જોવું છે...
પૂછવા જોગ કોણ છે ભાઈ,
ભાઈ ભાઈમાં શું છે જોવું છે...
શું મળ્યું કોને ભાગમાં છેવટ ?
ઘરબટાઈમાં શું છે જોવું છે...
ઘર બળ્યાં ને બળ્યા ભરોસા પણ ?
નોઆખાલીમાં શું છે જોવું છે...

આગ ઠરશે જ આગમાં રહીને
 એ તવાઈમાં શું છે જોવું છે...
 ઘર પડ્યાં કોનાં, જોઈ લીધું છે,
 ઠંડી સગડીમાં શું છે જોવું છે...
 પાણ દેવી છે ભાંગતા ઘરને,
 તૂટ પ્રથમીમાં શું છે જોવું છે...
 ભાઈ ! સદીઓના મેલ છે આ તો,
 પીર આદિમાં શું છે જોવું છે....
 પાણી માટીથી કેમ અભડાયું ?
 છોટું માટીમાં શું છે જોવું છે...
 લોહું કાંતી વણ્યું સૂતર, રામા !
 છેલ્લી આંટીમાં શું છે જોવું છે...
 ગોડસે ! તારી ત્રણ પછી છૂટી
 પ્હેલી ગોળીમાં શું છે જોવું છે...
 આટલું સૂએ ને પથારીમાં ?
 તો પથારીમાં શું છે જોવું છે...
 ગા, લલિત ! સબકાંઠે 'વૈષ્ણવજન'
 તારા પાણીમાં શું છે જોવું છે...

૨. ...બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ

(દોહરા-ગઝલ)

અણચીંધેલી વાટમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ,
 વિકટ મરુત ઉન્ચાસમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ.
 આંખો સરખી ઝાંખમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ,
 શરીર ખોડી લગ ગયા બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ.
 ભૂખ લગે તો ઓટલો, પ્યાસ લગે તો આસ,
 તાતા પાણી-અનાજમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ.
 પૂછે તો કોને પૂછે, પ્રીછવી છે રળિયાત,
 વેળે વળગ્યાં ગાતમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ.
 પ્હેર્યું રૂડું ખમીસ ને ઢાંકી દીધા વાઘ,
 ભીષણ લલિતી કાયમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ.
 ના દીવો ના વાટમાં ક્યાંથી જડશે જ્યોત,

અનરાધાર લલિતમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેશ.
છીપલાં વીણતાં એક દિ' ડૂબ ગયા રે લલિત,
માંલ્ય પડ્યા-શી જાતમાં બિન ગુરુ બિન ઉપદેસ.

૩. ...અપને ગામે

આ ધૂણીના શિખરથી આગે... ચલ, જીવણિયા ! અપને ગામે
રૂખડિયાની જાગે જાગે... ચલ, જીવણિયા ! અપને ગામે...
જમવું-જૂઠવુંના આ પાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
ચલ, જઈએ જ્યાં ભોગી ત્યાગે... ચલ, જીવણિયા ! અપને ગામે...
જરિયનમાંથી રૂ લગ જઈએ... રૂમાંથી રજરજ લગ વણીએ
વરણાગી જ્યાં હો વણરાગે... ચલ, જીવણિયા ! અપને ગામે...
ક્યાં લગ રહેશું ચળકટ ચાલે... ક્યાં લગ ઋતુઓના સરનામે
ધુંવા ઊડે જ્યાં ધાગે ધાગે... ચલ, જીવણિયા ! અપને ગામે...
લોચનદીઠાં ઓઝલ લાગે... અણદીઠાં દેખાવા લાગે
સૂરજચંદા ઝીણા લાગે... ચલ, જીવણિયા ! અપને ગામે...

૪. ...રખ બાજી

લલિત ! ક્યાં લગ ઝાંઝપખાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી
સૂન રજટોચે મુરલી બાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !
જેમ ઘડે છપ્પા અખ્ખાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી
જેમ કૂંપળમાં હો વનરાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !
બિરહા જેવી ગુપત ધીખશે ધીરી ધીરી ધખના
આતિશમાં શું આતિશબાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !
સાતે તરસે અમરત જેવું દીધું અખ્ખરપાતર
અબ શું જળથળની મોથાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !
જામોકાળી જરિયન વાઘા ઢંક દે વાઘ ને ડાઘા
હોય ભલે રજરજ તારાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !
એવા રે સૂનકારા થ્યા... સાચા રે ધબકારા થ્યા...
થૈ ગ્યા રે ઊજળા કાયાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !
રાસ રમંતા ઊડ્યા શણગટ ડૂબ્યાં બંસી પનઘટ
ડૂબી હરખે છે વ્હાલાજી... ઢક પડદા, રખ બાજી !

(સ્મરણ - કવિશ્રી પીયૂષ પંડ્યા ‘જ્યોતિ’;
રદીફ તેમણે કહેલ સંત ગોરખની પંક્તિમાંથી)

યુદ્ધ | રામચન્દ્ર પટેલ

(વસંત-મૃદંગ)

હું જ્ઞાન સાથ ઉપડ્યો સીમ-ખેતર જવા...
રૂડું પ્રભાતિયું પ્રવેશતું નેળિયામાં -
ને થોર ટોચ પર ચાંચ ઘસી વિહંગ
ઊડે, છતાંય કલશોરથી વાડ ગૂંજે.
સૂંઘી લઈ કશુંક આગળ જ્ઞાન દોડે...
વ્યોમે ચઢી કણસલા સમું અભ ડોલતું...
તાકી રહ્યા થુંબડી વાંકવળોટ ઢાળે
ખેડેલ ખેતર મુલાયમ સ્પર્શ માટી,
એમાં અજોરિયું* પડ્યું સસલાની પૂંઠે
તેને ગ્રહે, તરત જ્ઞાન સતેજ દોડી...
ડોકે ભરી બચકું ઘાયલ દેહ કીધો
ત્યાં એ પાછું વળી નાહું..., પડ્યું કૂપમાં.
આપ્યા કરે સતત ખેતર અન્ન શુદ્ધ,
તો આમ ચાલતું રહે શીદ નિત્ય યુદ્ધ ?

* અજોરિયું - 'અજગર'. ગામ-ગામડું 'અજોરિયા' તરીકે માને છે.

પનિહારી | રેખાબા સરવૈયા

અટલ પથ્થરાળ કાંઠો,
ચંચળ કિચૂડાટ કરતી ગરગડી,
તરલ સીંચણિયું
અને
જળના તળિયાને તાકતી પનિહારી...
માથા ઉપરથી ઊડી જતા પારેવાઓના ફફડાટથી
ફળફળતા વિચારો...
પારેવાનું શું ? એ તો બસ, આમ જ ઊડી જાય !
પણ ઊડતા પારેવાની હારોહાર કંઈ કૂવાથી થોડું ઊડાય ?
કૂવાની હવડ વાસથી છાતીમાં કંઈક મૂંઝારો થાય !
ને તોય કૂવાની છાતીમાંથી ફૂટતી સરવાણીની ભીનાશ સમજાય ?
પનિહારીની આંખ સાથે એ ભીનાશની અદલ-બદલ થાય ?

બિન્દાસ ચકલી | બેન્યાઝ ધ્રોલવી

દર્પણે ટક ટક કરે બિન્દાસ ચકલી,
ખુદનું ઘર સમજી ફરે બિન્દાસ ચકલી.
આજીવન હું રોજ ફળિયે નાખતો ચણ,
ભાગ્યને ચણતી રહે બિન્દાસ ચકલી.
ડાળીએ, ગોખે, છબી પાછળ રહીને,
જાત મજાની ગોઠવે બિન્દાસ ચકલી.
પાંખ પાટી, ચાંચ પેને, વૃક્ષ સ્કૂલે,
ચીચીનો કક્કો ભણે બિન્દાસ ચકલી.
ધૂળના દરિયે ભલે છાલક ઊડેલી,
દશ્યના મોજે તરે બિન્દાસ ચકલી.
મન મૂકી ચકલી નહાતી ગામ પાદર,
બેઉ પાંખો નીતરે બિન્દાસ ચકલી.
કલરવે “બેન્યાઝ” ચકલી મૌન ફળિયે,
દીકરી જેમ જ રમે બિન્દાસ ચકલી.

પગથિયાં

■ અનિલ વ્યાસ ■

ભૂમિએ અરીસામાં જોયું ને કોઈ અજાણ્યાને જોતી હોય એમ જોઈ નજર ફેરવી લીધી. ડગલું ભરતાં એનાથી ઊંડો શ્વાસ લેવાઈ ગયો. એ વખતે સ્નેહાનો ટોણો યાદ આવતાં લેવાયેલો શ્વાસ નિઃશ્વાસ બની વહી આવ્યો. ફરી એક વાર સજીવજીને કોઈ સામે ઊભા રહેવાનું ! પરાશર જીજુનું સાવ ઔપચારિક હસવું, મમ્મીની આશાભરી ઊઠાઊઠ અને સ્નેહાનું આખીયે ઘટનાનું દોરવું. કોઈ નાટક સાતમી કે આઠમી વખત ભજવતી વખતે નાચિકાને થાય એવી લાગણી થતી હતી. મન અને શરીર સાવ નિઠાલ. જાળીના ખખડાટે દોરાતી માએ ઘરમાં પ્રવેશતી સ્નેહાના હાથમાંથી નાસ્તાની થેલીઓ લઈ લીધી. પરાશર બૂટ ઉતારી આમ તેમ જોતાં મલકાઈને સોફામાં બેઠો.

ભૂમિ કશું જોતી ન હોય એમ બારી બહાર જોઈ રહી હતી. સ્નેહાનું ધ્યાન ગયું. એ બોલી,

‘બોત જેવી ઊભી છે શું ? હમણાં આવી પહોંચશે એ લોકો, તૈયાર થા ઝટ.’

ભૂમિ સાવ બેધ્યાનપણે ચાલતી એના રૂમમાં ગઈ. સ્નેહાએ પરાશર સામે જોઈ સહેજ ગુમાનભેર પાલવ સરખો કર્યો.

બધું કમસર ચાલતું રહ્યું, યંત્રવત્. એ લોકો આવ્યાં, ઘર સામે વાહન થોભ્યું ત્યારે પણ એનું ધ્યાન નહોતું. એને થતું હતું ક્યાંક નીકળી પડે. એવી જગ્યાએ જ્યાં કોઈ હોય જ નહિ. પણ હસવાના, વાતો કરવાના અવાજો એકધાર્યા વાગતા હતા. એ ઠાવકા દેખાવાના પ્રયત્ન કરતી.

ચશમાંમાંથી સીધું તાકતી આંખો સામે જોઈ રહી હતી. મેહુલ સાથે એ બીજા છોકરાઓ સાથે બેસતી એ કરતાં આની સાથે એ થોડી વધારે વાર બેઠી હતી. બધા સવાલોના જવાબો પણ એક ડાહી દીકરીની જેમ, આપ્યા હતા. એ પછી ભૂમિને સહેજ આશા બંધાઈ હતી પણ બહાર આવીને મેહુલ સામે બેઠી ત્યારે ખાતા-પીતા ઘરના એ છોકરાની આંખોમાં કશીયે તાલાવેલી નહોતી.

આવજો હોં... ભલે ત્યારે... મળ્યા... ફોન કરીને કહેવડાવીએ...નાં વાક્યો વહેતાં મૂકી સહુ ચાલ્યાં ગયાં. સ્નેહા અને પરાશર સુધ્યાં.

સાત કે આઠ વરસની હતી ત્યારે એને સહુથી વધારે દુઃખ સ્નેહા સામે હારી જવાનું થતું. સાદામાં સાદી સાતતાળી, સંતાકૂકડી કે દોડપકડની રમતમાં એ કદી જીતતી નહિ. રમત શરૂ થાય એ પહેલાં હૈયું હારી બેસતું. આખા શરીરમાં કંપ ફરી વળતો. દોડતાં-દોડતાં દેહ પટકાઈ પડશે એમ લાગતું. હારી ગયા પછી જીરવાતું નહિ એટલે નીચી ડોકે જમીન તાકી રહેતી સ્નેહાના ગૌરવભર્યા ચહેરા સામે જોવાની હિમ્મત ચાલતી નહિ. મા હળવે હાથે વેરાયેલી સેવો અને ખમણની કરચો વાળતી હતી. એ યુપચાપ સાવરણી ઘસાવાનો અવાજ તાકતી રહી.

બહાર હવામાં પાંદડાં ઊડતાં હતાં. ધૂળ ઘુમરાતી હતી. એ બારી બંધ કરી વળી ને ફોન રણક્યો.

થોડી વાર ઘંટડી વાગતી રહી. અચાનક ધ્યાને આવ્યું... મા કદાચ નહિ સાંભળતી હોય. એણે ફોન ઉપાડ્યો.

ધીમેથી કહ્યું, 'હેલો.'

'ભૂમિ... તું ભૂમિ છે ને ?'

'હા.'

બોલતાં એનો અવાજ થડકી ગયો.

અકબંધ પડેલો એ સમય આળસ મરડીને સામે આવી ઊભો હોય એવું થયું. ભૂમિએ એને ખુરશીમાં ટટાર બેઠાં, આદેશ આપતા પુરુષની છબી રૂપે સાચવી રાખ્યો હતો. અચાનક એ છબીમાંથી બહાર આવી બોલ્યો.

'એય ભૂમિ... ચા પિવરાવ ચાલ.'

પણ ફોનમાં જુદું જ સંભળાયું.

'મને હતું નહિ કે તું ફોન ઉપાડીશ.'

'કંઈ કામ હતું ?'

'કેમ કામ વગર ફોન ન કરાય ?' એણે અધિકારપૂર્વક પૂછ્યું.

'આઠ મહિના પછી ?'

'તું તો બહુ ગણતરી રાખે છે ને કંઈ ? મારા વગર નવરાશ મળી ગઈ છે ભૂમિ ?'

'ના. અમસ્તું જ... એટલું તો યાદ હોય ને, શું હતું બોલો ?'

'કંઈ નહિ, સાચું કહું તો કશું કામ નહોતું. બસ એમ જ તું યાદ આવી ગઈ.'

'એમ જ ? કશા કારણ વગર ?'

'સાવ એવુંય નહિ. જો ને બહાર વરસાદ આવે છે. દાળવડાં ખાવાની ઈચ્છા થઈ ગઈ.'

‘તારા વગર કોણ...’ નચિકેતનો અવાજ સહેજ કપાઈ ગયો હતો કે એને એવું લાગ્યું ? ફોનમાં ખરખરાટી સંભળાતી હતી.

‘શું કહો છો ? બરાબર સંભળાતું નથી.’

‘ઊભી રહે હું બારી પાસે આવું.’

અવાજ સહેજ સ્પષ્ટ થયો. હવે ધોધમાર વરસાદનો અવાજ સંભળાતો હતો. ભૂમિએ બારી બહાર જોયું. અહીં આકાશ સાવ સ્વચ્છ હતું. આછો નારંગી ઉજાસ બધે પથરાયો હતો. હવામાં હિલ્લોળાતો વંટોળ હવે આથમી ગયો હતો.

‘બોલ હવે સંભળાય છે બરાબર ?’

‘હા, બોલો ને.’ હજી સડક પર પાંદડાં દોડતાં હતાં એ જોઈ ભૂમિથી ઊંડો શ્વાસ લેવાઈ ગયો.

‘શું બોલું ? અહીં સાવ એકલો હતો, કશું ગમતું નહોતું ને ભૂખ લાગી’તી એટલે તને... સમજે છે ને ? કશા કારણ વગર જ ફોન કરી દીધો... બસ એમ જ.’

‘કારણ વગર કેવી રીતે ? ભૂખ નહોતી લાગી ?’

સામે છેડેથી ધીમા ફોરે પડતા વરસાદનો અવાજ આવતો હતો.

‘કેમ કશું બોલતા નથી ?’ ભૂમિથી પૂછ્યા વિના રહેવાયું નહિ.

‘હા, ખરું. ફોન કર્યા પછી બોલવું તો જોઈએ જ. ચાલ કહે, શું કરે છે તું ? તારી સગાઈની વાતો ચાલતી હતી એનું કેટલે પહોંચ્યું ? તેં કોઈને પસંદ કર્યો કે નહિ ?’

‘ના, કોઈને નહિ.’ સહેજ અટકીને એનાથી બોલાઈ ગયું, ‘હું ક્યાં કોઈને ગમે એવી છું !’

‘કેમ તારામાં શું ખોટ છે ?’

‘શું છે મારામાં ?’ એના અવાજમાં દુઃખ પ્રવેશી ગયું.

એનો રૂંધાયેલો અવાજ નચિકેતને પહોંચ્યો.

‘તું રહે છે ?’

ગદ્ગદ કંઠને રોકવા ઊંચકાયેલી હથેળી ફોન પર ભીંસાઈ પણ આંસુ ઊમટી આવ્યાં. સાવ હાંફી ગઈ હોઈ, હતાશાથી ઘેરાઈ ગઈ હોઈ બેસી પડી. નચિકેત પૂછતો રહ્યો..

‘શું થાય છે ભૂમિ ?’

પણ સઘળું ઓગળતું રેલાતું વરસતું રહ્યું. એણે ઝડપથી ફોન મૂકી દીધો.

રોજ આવીને જે ખુરશીમાં નચિકેત બેસતો એ ખુરશીમાં એ બેઠી છે. બારી બહાર તાકતી !

એક ચકલી તણખલું લાવી ફોટા પાછળ ગોઠવતી હતી. એ ફરી ઊડી સાવ એની સાવ નજીકથી.

એના ઊડવાનો ફરફરાટ લહેરી ગયો હોય એમ એનાથી ચહેરો ફેરવાઈ ગયો. એને હું યાદ છું. મારો અભાવ સાલે છે એને... એટલે તો એનાથી રહેવાયું નહિ. મને ફોન કર્યા વગર.

ઓહ માય ગોડ... ભૂમિના રૂંવે રૂંવે રોમાંચ ફરી વળ્યો. કેટલી બધી સાંજો વિતાવી છે એના આવવાની રાહમાં ! આવીને બેસે, પગ પર પગ ચઢાવી પંજો ઊંચો નીચો કરતાં સહેજ વાંકી ડોક વાળી બારણું તાકી ભૂમ મારે...

‘ભૂમિ... ભૂમિ...’

એની ભૂમ આખા દિવસના ખાલીપાને ગાયોના ધણની વાળી મૂકે. એ રેલ્લી પગે જેમ ઠેકતી બહાર આવી ઊભી રહે, અટકે.

‘એમ ઊભી છે શાની ? યા નથી પિવરાવવાની ?’

એ નચિકેત સાથે નજર મેળવ્યા વિના માત્ર આંખથી જ હા પાડતી. એને ખબર હતી નચિકેત એને જોઈ રહ્યો હશે. એનું એમ સીધું આંખોની આરપાર તાકવું ક્યારેય એની પાંપણો ઊંચકવા દેતું નહોતું.

રસોડામાંથી બહાર આવી ભૂમિયે નજરની આશામાં એક પગ વાળી બારસાખે અઢેલી રહેતી.

નચિકેત ચાનો કપ હાથમાં લઈ પૂછતો,

‘શું કર્યું બે દિવસ ? ‘ઇન્ટરપ્રીટર ઓફ મેલેડીસ’ વાંચી ગઈ ?’

‘બે દિવસમાં ? મારું અંગ્રેજી એટલું સારું નથી.’

‘મેં શું કહ્યું તું તને ? કશી જ ચિંતા કર્યા વગર બસ વાંચી જા.’

પછી એ વાંચેલી વાર્તાની વિગતે વાતો માંડે. ન ઊકલેલા અર્થો ઊકલે. નચિકેત જ્યારે વાર્તા કે કવિતા ખોલી આપતો ત્યારે અભિભૂત થયા સિવાય શું કરે ? એ ઉભડક એને સાંભળ્યા કરતી. એને આંખ સામે ખોડાયા જેવી જોઈ નચિકેત થયા સિવાય શું કરે ? એ ઉભડક એને સાંભળ્યા કરતી. એને આંખ સામે ખોડાયા જેવી જોઈ નચિકેત ચાનો કપ બાજુએ મૂકી એને નજીક આવવા ઇશારો કરતો. એ ન ખસી શકતી, ન ઊભી રહી શકતી.

‘અહીં આવ, બેસ. સ્નેહાથી ડરવાની જરૂર નથી. સર્જકના સર્જનને પામવું પડે, ભૂમિ. આવી રીતે અડધા કાને સાંભળીશ તો શું યાદ રહેશે ?’

એ ચૂપચાપ આંગળીઓથી ફરશ ભીડતી સહેજ નમીને નચિકેતના

વાણીપ્રવાહમાં વહેતી જતી. અહોભાવ, ગમો-અણગમો, ક્યારેક ગુસ્સો, વિસ્મય, આદર અને સમભાવ... વિવિધ ભાવોથી સભર નચિકેતનું ઊઘડવું એને એટલું પ્રિય હતું કે સ્નેહાનો રોષ વહોરીનેય એ નચિકેતને સાચવી લેતી. નચિકેતનું ઉદ્ધતાઈથી વર્તવું કે ગુસ્સો થવું એને ક્યારેય અખર્ચું નહિ. કોઈ એને સમજ્યું નહોતું એ જ હતો જેને એનું અંતર સમજાયું હતું. કોઈ વાર કવિતાની પંક્તિ પસંદ પડી જતાં એ એની સાવ અડોઅડ આવી એને સમ્મુખ ફેરવતાં પૂછતો, ‘આ તં લખ્યું છે તં ?’

ભૂમિથી ફોન સામે જોવાઈ ગયું જાણે હમણાં નચિકેત બોલશે,
‘સમજ ?’

એ હોત તો એનો હકાર સાંભળી કહેત :

‘એમ ? તો કદર કરો ને મેંડમ. કંઈક ખવડાવ ને ભૂમિ. બહુ ભૂખ લાગી છે યાર.’

મોડી સાંજ સુધી લંબાતી ગરમાગરમ ઉગ્ર ચર્ચાઓથી ઊભરાતી બેઠકોમાં ખૂણે બેઠેલી ભૂમિને એક કામવાળીથી વિશેષ કોઈ ગણતું નહિ. સ્નેહા દીદી તો ખાસ. પપ્પાને સ્નેહાને એ નામ દઈ બોલાવે એ ગમતું નહિ.

‘બેનાં જ કહેવાનું બેટા. એ મોટી છે ને તારાથી.’

પણ ભૂમિ સ્નેહાને બેનાં કહીને ભૂમ પાડે એ જરાય ગમતું નહિ. બેનાં સાંભળતાં જ એની આંખમાં છાનો અણગમો તબકતો. એ સ્નેહાની મિત્રમંડળીમાં ભળવાનો પ્રયત્ન કરતી કે તરત પેલો અણગમો એની આંખમાં ઊપસતો,

‘તને શું સમજ પડે કવિતામાં ? કરી ખા તારા સરવાળા-બાદબાકી સમજ ?’

કોઈ એને વારે તો કહી દેતી, ‘અમારી ભૂમિને ગણિત અને રસોઈ સિવાય કશામાં રસ પડતો નથી... નકામું એનું માથું દુખાડવું.’ પછી બધાંને એનું ખૂણામાં બેસી રહેવું સ્વાભાવિક લાગતું.

ભૂમિના બાર કોમર્સમાં એકાણું ટકા આવ્યા ત્યારેય એણે આવી રીતે જ જોયું હતું. એકસરખાપણું વર્તનમાં સુધ્ધાં.

આખી ટોળીમાં એક નચિકેત જ એવો હતો જેણે આદરપૂર્વક જોયું હતું. એની આંખથી ઊડી આવેલી આદરની નાની નાની થપકીઓ ક્યારે મૈત્રીમાં ફેરવાઈ ગઈ કશી સરત ન રહી.

પોતાનીય જાણ બહાર એ સ્નેહાએ ચણેલી એકેએક દીવાલો કૂદી ગઈ હતી. નચિકેતનો સહવાસ થોરનાં ફૂલો જેવો આકર્ષક હતો.

પછી ધીમે ધીમે નચિકેત થોડો વહેલો આવી જતો. યા-નાસ્તાના હુકમ સાથે કવિતા, વાર્તાની વાત વાણી લેતો. એણે ભૂમિને વિદેશી સાહિત્યનું ઘેલું લગાડ્યું હતું.

રેમન્ડ કારવર, ચોખોવ અને કાફકાની વાર્તાઓ વિશે બોલવાની એનામાં હિમ્મત આવી હતી. એને જે નહોતું સમજાતું એ નચિકેતના હોઠે સાંભળતી. એ મળવાનો ઉપક્રમ નિયમિત બની ગયો હતો ત્યારેય આટલી વિહ્વળતા નહોતી અનુભવાઈ. હા, એ સાંજની રાહમાં પ્રકૃત્વિત મને દરવાજે જોયા કરતી. વેરાની હટે ને હરિયાળી છવાય એમ એ ઊઘડતી ગઈ હતી. એ વાતનેય સમય વીત્યો.

અચાનક એક ફોન કોલથી એવું શું થયું કે એ આમ ન કહી શકાય, ન રહી શકાયની સ્થિતિમાં મુકાઈ ગઈ ?

એક વાર એ ચોપડીમાં સંઘરેલું પાંદડું જોતી હતી. નચિકેતનું ધ્યાન ગયું. કહે, 'શું જુએ છે ?'

જાળીદાર પાંદડાંથી ચહેરો ઢાંકવા જતાં એના મોંમાંથી નિઃશ્વાસ સરી પડ્યો. 'કેમ આમ નિસાસો નાંખે છે ?'

'હું મારી અંદર વિસ્તરતી જતી રેતથી દૂર જવા મથું છું પણ નાસી નાસીને કેટલે જઉં ?'

નચિકેતે પહેલી વાર એને સ્પર્શ કર્યો હતો. એનો હાથ હાથમાં લઈ થોડી વાર ધાબડ્યો હતો.

'તું કવિતા લખે ત્યાં સુધી બરાબર છે. કવિતાની ભાષામાં બોલવાની જરૂર નથી.' કહેતાં ભૂમિને ખભેથી નજીક લઈ શરીર સરસી દબાવી આશ્ચસ્ત કરી હતી. એ અશબ્દ ક્ષણો આંખ સામે ઝળૂંબી રહી.

એણે ફોન કર્યો ? આમ આટલા વખત પછી કેમ હુંયે આવી હોઈશ ?

મનોમન સવાલનો જવાબ ગોઠવવાની મજા પડતી હતી. એક નવું જ જોશ અને ધરપત અનુભવાતાં હતાં. અડાબીડ જંગલોમાં અટવાઈ હતી ત્યાં અચાનક કેડી મળી ગઈ. હવે રસ્તો મળી જવાનો. અંતરમાં આનંદની છોળ ઊછળી.

એનો નંબર ! એણે દોડતાં જઈ ટેલિફોન ઉપાડી છેલ્લો નંબર ચેક કર્યો. બે વાર વાંચ્યો. બસ હવે લખવો નહિ પડે. હું કરું ફોન ? એને ભૂખ લાગી હતી. કશું ખાધું હશે કે નહિ ?

નચિકેતનો છેલ્લે જોયેલો ઉદાસ ચહેરો યાદ આવ્યો.

હું એને ગમતી હોઈશ ? એક વાર એણે કહેલું.

'તને ખબર છે ભૂમિ, મારી સંગતમાં રહેવું એક સંજીવની છે. આપણી મૈત્રી સાચવીશ ને ?'

'તમે કાયમ રાખશો આવી મૈત્રી ?'

નચિકેતે સ્નેહથી એનો ખભો દબાવી એની આંખમાં જોયું હતું. નચિકેતના

સ્પર્શની હૂંફ, એના દેહ સરસા ચંપાવાનો અનુભવ યાદ આવી ગયો. એણે વધુ વિચાર્યા વગર રિસીવર ઉઠાવ્યું. આંકડા દબાવ્યા.

‘ભૂમિ !... રિટર્ન કોલ ? શું વાત છે ?’

‘કંઈ નહિ. મને થયું પૂછી લઉં તમે ખાધું કશું ?’

‘આટલા મહિનાથી એકલો જ રહું છું... ખાધાપીધા વગર રહેતો હોઈશ ?’

‘એ ખરું પણ મને...’

‘ચિંતા ન કરીશ. બેત્રણ પાપડ શેક્યા એમાં થોડા મમરા ભેળવી ચેવડો બનાવી ખાઈ લીધું. મને બધું આવડી ગયું છે ભૂમિ.’

નચિકેતના મોંએ પોતાનું નામ સાંભળી એને થયું એ જિતાઈ ગઈ છે. ત્યાં નચિકેત એણે તાજેતરમાં જોયેલી એક ફ્રેન્ચ ફિલ્મ અને બે ગ્રીક ફિલ્મો વિશે કહેવા માંડ્યો. પછી થોડા લેખો અને કવિતાઓ !

આ બધામાં ભૂમિથી બોલાયું જ નહિ કે એણે ત્રણ નવાં ગીતો લખ્યાં છે. એ કંઈ પણ લખે સહુથી પહેલાં નચિકેતને વંચાવશે એમ નક્કી કરેલું પણ...

‘હમણાં એક ક્વોટ વાંચેલું... ધ ઇન્ક ઓફ યોર આઈસ વોઝ ઓલવેલ રાઈટિંગ ધ વર્ડ્સ ઓફ માય હાર્ટ... એક વાર તે મને ક્રિસ્ટોફર પોઇન્ડેક્સટરની કવિતા આપેલી. એ યાદ આવી ગઈ.’

‘પેલી હિઝ આઈસ વેર લાઈક એ ક્લોક ?’ ભૂમિએ પૂછ્યું

‘ના, ધી ઓન્ટલી વર્લ્ડ આઈ વોન્ટેડ ટુ નો. બાય ધ વે, તારી આંખોય એવી જ છે એકદમ ગહન અને ભાવવાહી.’

‘એવું કંઈ નથી. તમે મારાં ખોટાં વખાણ કરો છો.’ એ બોલી. પણ બોલતામાં એ પર્તગિયાની જેમ ઊડવા લાગી હતી.

‘એમ ? ભલે એવું માન. પણ ફોન કરતી રહેજે ને વાંચજે. એમ કર... મારા ઘરે જઈ થોડાં પુસ્તકો લઈ આવજે. હું લતાદીદીને કહી દઉં છું, એ શોધી રાખશે. વાંચીને મને ફોન કરજે.’

થોડી વાર અટકીને બોલ્યો, ‘સાંભળ, છોકરો ગમે તો હા પાડી દેજે.’

‘ભલે.’ કહી ફોન મૂક્યા પછી પણ નચિકેત એકદમ નજીક ઊભો ઊભો બોલતો હોય એવું થયું. આ સમજ આજ લગી ધરબાયેલી રહી ? લાગણીઓ પાતાળકૂવાની જેમ ઠલવાઈ રહી. એ એને આટલી તીવ્રતાથી ચાહે છે ? નચિકેતનું ગમવું આમ શ્વાસોસ્છવાસ બની જશે એવી તો કલ્પના સુધ્ધાં નહોતી.

એની રાહ જોવી, છાનાંછપનાં એને જોઈ લેવું, એના માટે ચા-નાસ્તો બનાવતાં તન્મય થઈ જવું. એને સાંભળ્યા જ કરવાની મનીષા... એ પ્રેમ કહેવાય ?

નચિકેત સાથે હોય ત્યારે હવામાં ઊડતી હોય એમ અનુભવાતું, ખુશ થઈને ગીત ગણગણતી, દોડતાં પગલે ઘરમાં આંટાફેરા કરતી, એણે આપેલું પુસ્તક છાતીએ દાબી બંને ખભા હલાવી ડોલતી...

એક ક્ષણમાં સઘળું યાદ આવી ગયું. ફોન સામે જોતાં આનંદમાં ઝબોળાઈને બહાર આવેલા એના ચહેરા પર ઝગમગાટ હતો. હવામાં ઝીણા આસમાની પરપોટા જેવી ઘટનાઓ લહેરાવા માંડી. નચિકેતનું આવવું, બેસવું, એના ઢીલા જિન્સનું ઊતરી જવું, હેલ્મેટથી ચપ્પટ થયેલા વાળને વીંખવું, એની આંગળીઓનું અડવું... એ સ્પર્શનો રોમાંચ હવે રહી રહીને પ્રતીત થવા માંડ્યો.

આખી રાત ભીંત ચૂંચે એમ લાગણીઓ ભીંજવતી રહી.

છોક પરોઢિયે વિચાર આવ્યો : એને આમાંનું કશુંય યાદ હશે ? એ તો કાયમ એક શિક્ષક કે પ્રાધ્યાપકની જેમ વર્ત્યો છે. મૈત્રીનો એ સંબંધ મૈત્રી નહિ, પ્રેમ છે એ એને ખબર હશે ?

એને જ પૂછી લઈશ એમ નક્કી કરી એ સૂતી.

સાંજ સુધી કશું જ નક્કી ન કરી શકી. નચિકેતની વેળા-કવેળાની સ્મૃતિઓમાં અટવાતી રહી. પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાં એ એને જ અનુભવે છે. શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતાં ભણાવતાં, કવિતા લખતાં-વાંચતાં. પ્રત્યેક કાર્યમાં એની હાજરી અનુભવાય છે.

કોઈના બની જવું કેવું શાતાદાયક હોય છે ! હવે ન ગોઠવાયેલા સંબંધનું સુખ અનુભવાય છે. એણે અરીસામાં જોયું... નચિકેતને ગમતી આંખો ધારી ધારીને જોયા કરી. મલકાતી બારી પાસે આવી બહાર દેખાતા આકાશને જોઈ રહી. કોઈ કોઈ પંખી ઊડતું હતું. પીપળાનાં ફરફરતાં પર્ણોનો અવાજ. ડાબી તરફ વડવાઈ પકડી ઢીંચતા છોકરાઓ, ગરી ને પચકાઈ ગયેલા લાલ-પીળા ટેટાથી ઊભરાતો રસ્તો.... જરા વારમાં દશ્ય ધૂંધળું થઈ ટપકતાં આંસુઓમાં રેલાઈ ગયું. એ ધૂંધળાશમાં એને નચિકેતના ચહેરાનો ભાસ થયો.

આંખો લૂછી એ એના રૂમમાં આવી. અહીં બારી બહાર છે પછીત... એ ચૂપચાપ દીવાલે બેઠેલી કાબરોને જોઈ રહી.

હવે કદાચ કોઈની સાથે જોડાય તોય નચિકેત સાથે જોડાયેલું મન વાળી નહિ શકાય. ના, હવે એ એકેય છોકરાને નહિ મળે. ના, હવે કેવી રીતે મન પાછું વળે ? એ દિવસે એણે મકાઈનો ચેવડો બનાવ્યો હતો. ઉપર પડતું મરચું નાખીને. ગમે છે એને તીખું તમતમતું, સ્વભાવ જેવું સ્તો ! ભલે વખાણે નહિ પણ કોમળ નજરે જુએ એથી વિશેષ એને કશી અપેક્ષા નથી. ભૂમિને એ ક્ષણમાં પાછા જવાની અસીમ ઈચ્છા

થઈ આવી. કાશ, એવું થઈ શકતું હોત. એવે સઘળું થંભી જાય, એ ત્યાંથી ઊઠે જ નહિ. પણ એવું તો... એનાથી ઊંડો શ્વાસ લેવાઈ ગયો. એ બારી પાસેથી ખસી ગઈ.

□

સાત મહિના વીત્યા. કેમ પૂરા થયા... માત્ર ભૂમિ જ જાણે છે. હર્ષ અને વિરહની ક્ષણો કપાતી નહોતી. ઊંઘ પૂરી ન થાય, સરખું જમાય નહિ, મન સતત એક ઝંખનામાં દોડતું રહે. ઘડીઘડી ફોન અને બારણું તાકતાં રહેવાનું ! નચિકેત સાથે વાત કર્યા પછી પોતે એને ગમે એવી નહિ રહે તો ? એ ફડકમાં રંગ ઊઘડે એ આશામાં નહોતો ભાવતો તોય ફળોનો રસ પીતી, વિટામિનની ટીકડીઓ ગળતી, મોંઘા ચંદનના સાબુથી બે વખત નહાતી. ચહેરા પર નિયમિત સ્કબ અને ફેસ વોશ કરાવતી. રાત્રે તારેમઢ્યા આકાશમાં આકારો ઓળખવા મથતી ત્યારે ઊભરાતાં આંસુને લૂછતાં થતું કેમ ચાલશે આમ જીવવાનો ક્રમ ?

એ કહી દે કે એ પ્રેમ કરે છે. હૃદયના ઊંડાણથી પ્રેમ કરે છે એને.

નચિકેત, તમને હું ચાહું છું, બહુ જ ચાહું છું, શરીરના અણુએ અણુથી ચાહું છું.

જે ઝડપથી એ એનામય બની ગઈ છે એ એને ન સમજાય એવો અબુધ ક્યાં છે એ ? પણ ધારો કે નચિકેત કદાચ કહી દે કે ના, એના દિલમાં મારા માટે... બસ. એથી આગળ વિચારવું એને મંજૂર નહોતું. એને ક્યાં એવી મમત છે કે નચિકેત સંપૂર્ણપણે એનો બને ! બસ એ એનામય બની રહે. કોઈને સમગ્રતાથી ચાહીને ન જીવી શકાય ?

આ સવાલ એને ડરાવે છે. એ જવાબ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એક હકારમય કંપ અનુભવાય છે.

છેલ્લે વાત થઈ ત્યારે નચિકેતે કહ્યું હતું એ આવતા શનિવારે આવવાનો છે. એ સાંભળીને રોમાંચથી ધબકતી એ મનોમન શું કરું ? શું કરું ? વિચારતી મૂંઝાતી હતી. ભૂમિને નચિકેત કેવો દેખાતો હશે એય પજવતું હતું. કેટલા સવાલો ! એ જાડો થયો હશે ? સુકાયો હશે ? એના વાળ એવા જ હશે વિખરાયેલા ? નાક પરનો તલ, ઊપસી આવેલી હડપચી, દાઢી વાગ્યાનું નિશાન... બધું અકબંધ હશે ? એ હાથે નાડાછડી બાંધતો કે રક્ષાપોટલી ? આ પહેલાં એવું ક્યારેય આંખ ઉઠાવીને જોયું નથી.

આજે થઈ સત્તર જૂન. એને બેંગલોર ગયે સવા વરસ ઉપર થશે. એની પાસે નચિકેતનો ફોટો સુધ્યાં નથી.

આ વખતે એ પળે પળને ઝીલી લેશે. મોબાઇલમાં વધારાનું મેમરી કાર્ડ કાલે

જ ખરીદી લેવાનું.

હમણાંથી એ થોડું દબાવીને ખાતી હતી એ તરફ માનું ધ્યાન ગયું હશે એટલે સ્નેહ આવી ત્યારે એમણે હરખ કરેલો,

‘તેં જોયું ? ભૂમિ હમણાંથી ઠીકઠાક જમે છે.’

‘ધ્યાન રાખજો તમે. જાડી થઈ જશે તો રડચાખડ્યા માગાં આવે છે એય બંધ થઈ જશે.’

‘એવું શું બોલતી હોઈશ ?’

‘કેમ ? ખોટું કહું છું ? રંગે પાકી ને પાછી નીચી કાઠીએ છે તમારી દીકરી... જાડી થઈ જશે તો’... કશુંક યાદ આવી ગયું હોય એમ સ્નેહા ખડખડાટ હસી પડી હતી. પન્નાબહેન નારાજ થઈ સોફા પરથી ઊઠી ગયાં હતાં.

એથી શું ? જે પીડા છે તે છે. હા, એકમાત્ર ફેર પડ્યો છે, છેલ્લા થોડા વખતથી ભૂમિ ખુશ દેખાય છે. બસ આવી જ રહે, બીજું શું જોઈએ ?

એ રસોડાં તરફ વળ્યાં ત્યારે નારાજ સ્નેહા બારણું વળોટી ગઈ હતી.

મોબાઇલમાં મેસેજ આવ્યો. નચિકેત વિમાનમાં બેસી ગયો હતો. બપોર સુધીમાં તો આવી પહોંચશે.

એણે પૂછ્યું હતું કે સાંજે મળવાનું ફાવશે ?

જે નસીબ. ભૂમિ મનોમન મલકાઈ. અને તો નચિકેત સાથે એકે એક પળ વિતાવવી હતી, આખી જિંદગી ! પણ જીવન ધારીએ એમ ઓછું જિવાય છે ? આંખમાં આંસુ ઊમટી આવે એ પહેલાં એ સાનપૂર્વક ઊભી થઈ ગઈ હતી.

‘પેલા શું કરે ?’નો જવાબ જડી આવ્યો. બીજું કંઈ નહિ તો એ થોડીક સુંદર થઈને નચિકેતને જોશે. એને સજીવજીવે સમ્મુખ જોઈ એને થોડો આનંદ થાય તોય ઘણું.

બ્યુટી પાર્લરમાં એણે હેતલને ખાસ કહ્યું હતું, આંખો એકદમ સરસ લાગવી જોઈએ.

હેતલ કહે, ‘તારી આંખો સાચે જ ખૂબ સુંદર છે ભૂમિ. મારે વધુ સારી બનાવવાની જરૂર નથી.’ છતાં પાંપણ પર ફરતું બ્રશ ઝણઝણાટી જન્માવતું હતું. બંધ પાંપણો પર નચિકેતનો ચહેરો તાદ્દશ થયો. સહેજ ભીડાયેલા હોઠથી સૂચવાતી આત્મીયતા, ચશ્માંમાંથી તાકતી વિવશ કરી મૂકતી ધારદાર આંખો, ગંભીર સ્મિત... આજે સહુથી પહેલાં એ એનો ફોટો પાડી લેશે. એટલો હક આપવામાંથી એ નહિ જાય. હેતલને ખબર ન પડે એમ એણે આંખમાં વળેલાં પાણી ગળી લીધાં.

ઘેર આવીને એ મેકઅપ જરાય ન બગડે એનું ધ્યાન રાખતી પંખા નીચે બેસી

રહી. ડોરબેલ વાગી કે નક્કી એ જ હરો બબડતી દરવાજે આવી. નચિકેત એક હાથે ચણિયો સહેજ ઊંચો પકડી બારણાં વચ્ચે ઊભેલી ભૂમિને જોતાં જ થંભી, થોડી વાર એને તાકી રહ્યો... પછી અંદર આવી કાયમની જેમ બૂટ ઉતારી, કોલામાં ધકેલતાં ચારેબાજુ જોયું. એ કાયમ જે ખુરશીમાં બેસતો એ યથાસ્થાને જોઈ એ તરફ વળ્યો.

‘કેમ છે તું ?’

ભૂમિ નીચી નજરે નચિકેતને જોઈ રહી હતી.

‘મજામાં.’ જવાબ વાળતાં એની આંખો ચમકી ઊઠી.

‘કેમ આટલી બધી તૈયાર થઈ છે ? ક્યાંય બહાર જાય છે ?’

‘ના... ના; આ તો તમે...’

‘શું હું ? મને દેખાડવા આવા લપેડા કર્યા છે ? હે ઈશ્વર... ભૂમિ તું... આર યૂ ઇનસેઈન ?’

હડબડાહટમાં ભૂમિથી ડગલું પાછળ ખસી જવાયું.

‘સોરી.’

‘પાછું સોરી ? ભૂમિ, તારે આવું કશું જ કરવાની જરૂર નથી. તું અંદરથી કેટલી રૂપાળી છે એ તને ખબર નથી. સારો માણસ હોય એ તારું સાચું રૂપ જોશે. આવું કશું નહિ. સમજી ?’

ભૂમિ પહેલી વાર નચિકેત સામે જોઈ રહી.

‘એમ મને ટકટકી માંડીને જોયા વગર ચા પિવરાવ ફટાફટ... ચાલ.’

એ વળી ત્યારે કમરામાં રહી ગયેલો ઝાંઝરનો રણકાર એણે સાંભળ્યો હશે ? ભૂમિને થયું. એણે પાછું વાળીને જોયું ત્યારે નચિકેત ટિપાઈ નીચેથી મેંગેઝિન લઈ ઉથલાવતો હતો.

એ ચા-નાસ્તો લાવી ત્યારે એ વાંચવામાં મગ્ન હતો. સંચાર અનુભવાતાં ઊંચુંયે જોયા વગર એણે કપ લેવા હાથ લંબાવ્યો. ભૂમિ ચાનો કપ હાથમાં પકડાવી નાસ્તો ટિપાઈ પર મૂકી ઊભી રહી.

‘જો ને, નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો પર સરસ લેખ છે. તેં વાંચ્યો ?’

‘હા.’

‘તને ખબર છે નરસિંહ મહેતાનું ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે’ હજી મને સમજાતું નથી..’

‘હં.’

‘હોંકારો ના ભણીશ. જવાબ આપ. અરે, તું ઊભી છે શું કામ ? બેસ ને.’

‘તમને ન સમજાય તો મને ક્યાંથી સમજાય ?’

‘એવું નથી ભૂમિ. ઘણી વાર આપણને આંખ સામે હોય ને સૂઝે નહિ એવુંય બને છે.’

‘ખરેખર ?

ખરેખર એટલે ? આ કેવો સવાલ ? ભૂમિ કશું બોલવા ગઈ ત્યાં નચિકેતે કહ્યું, ‘જવા દે એ વાત. તેં ચા સરસ બનાવી છે. એકદમ પ્રમાણસર આદું અને ફુદીનો. કેટલા વખતે તારા હાથની ચા પીવા મળી.’

ભૂમિ ખુરશી ખેસવીને બેઠી. નચિકેત એવો જ દેખાતો હતો. એના કાંડા પર નાડાછડી બાંધેલી છે. આછા આઈવરી શર્ટમાં એ વધુ દેખાવડો લાગતો હતો.

‘તું સુકાઈ ગઈ એવું લાગ્યું મને. ઉપવાસ કરે છે ?’

‘ના.’

‘કેમ ના ? સારો વર મેળવવા વ્રતેય નથી કરતી ?’

‘મને શ્રદ્ધા નથી એવા તપમાં... તમેય ક્યાં માનો છો એવા બધામાં.’

‘હા, એ ખરું. હવે, તપ વગેરેય સમય આવે એમ બધું ઊકલતું જ હોય છે. જો ને લતાદીદીએ પણ મારા માટે ચારેક છોકરીઓ નક્કી કરી રાખી છે.’ સહેજ અટકીને પૂછ્યું. ‘કાલે હું એક છોકરીને મળવાનો છું. તું આવીશ મારી સાથે ?’

‘હું શું કરીશ આવીને ?’

‘મારા માટે છોકરી ફાઈનલ કરજે.’

‘મને શું ખબર તમને કેવી છોકરી ગમે ?’

‘તને ખબર નથી મને કેવી છોકરી ગમે ? સાચું બોલે છે ?’

‘કેમ એવું પૂછો છો તમે ?’

‘અમસ્તું. મને હતું કે કદાચ તું મને સમજે છે. યૂ નો વોટ આઈ મીન...’ બોલી એ અટકી ગયો.

ભૂમિ એની સામે જોઈ રહી. આકાશમાં વાદળો હટતાં કમરામાં પ્રકાશ ઊઘડ્યો. પૂરા અજવાળામાં સાવ સમીપ નચિકેતનો ચહેરો ચમકતો હતો. ભૂમિ એ જોવામાં મગ્ન થઈ. આમ એને સતત જોઈ રહેવાથી જાણે કે એ એનામય બની ગઈ. નચિકેત પણ મને જોતા જ હશે, સ્પષ્ટ. એના મનમાં તુષ્ણા જાગી હતી બધું બોલી દેવાની. એ બોલત પણ ખરી, નચિકેત... ન બોલી. એને થયું કે પોતે પોતાને ભૂલી એનામય બની શકે એ જ વધુ સારું. નચિકેત ભૂમિની આંખોમાં તરતાં જળ જોઈ ખચકાયો. એને સૂઝ્યું નહિ કે કશું બોલે. લાંબું મૌન પથરાયેલું રહ્યું. પન્નાબહેન શાકની થેલી ઊંચકી અંદર આવ્યાં ત્યારે બંનેને કંઈક બોલવાનું સૂઝ્યું.

‘પાણી લાવું’ કહી ભૂમિ ઊભી થવા ગઈ.

‘લવાય છે, કશી ઉતાવળ નથી. હું નાસ્તો પૂરો કરવાનો છું.’

‘તે કરજો ને. કહો તો બીજો લઈ આવું.’

‘ના, તું બેસ બસ.’ કહી નચિકેતે એક ચમચી મોંમાં ઓરી.

‘સેવ-ખમણી સારી બની છે ને ? પન્નાબહેને નજીક આવતાં પૂછ્યું

‘હા. સાચું કહું... તું જેની સાથે પરણીશ એ નસીબદાર હશે.’

ભૂમિ જવાબ આપ્યા સિવાય નચિકેતના પગના પંજા જોઈ રહી હતી.

‘કોઈનેય નસીબ પરખાતાં નથી ભઈ, જે આવે એ મારી છોકરીનું રૂપ જ જુએ

છે.’

‘શું તમેય મા, આડીઅવળી વાતો માંડી બેઠાં છો ? તમારી ચા રસોડામાં ઢાંકી છે, ઠરી જશે.’

થોડી આડીઅવળી વાતો કરી નચિકેત ઊઠ્યો.

‘તું પરણી જા હવે’

‘તમે પરણો છો ને.’

‘એટલે ?’

‘અમસ્તું જ.’ કહી ભૂમિએ ડગલું ભર્યું, નચિકેત એની સામે આવ્યો.

‘કેમ અમસ્તું ? તું લગ્ન નથી કરવાની ? કે કોઈના પ્રેમમાં છે ? ભૂમિ મારી સામે જો... ભૂમિ.’

ભૂમિ નીચું જોઈ રહી. નચિકેતે એનો ખભો પકડ્યો. એ છોડાવતાં ભૂમિ બેત્રણ ડગલાં છેટે ખસી. નચિકેત એની નજીક આવ્યો. ‘ભૂમિ, કંઈ થયું ? મારાથી કશું... ભૂમિ. બોલ ને.’

એને થયું એ નચિકેતને વળગી પડે. અહીંથી ચસકવા જ ના દે. પછી પોતાના મૌનથી અકળાતી ઉતાવળા પગલે દરવાજા સુધી આવી. પાછળ ઊભેલા નચિકેતને રસ્તો આપવા ખસી.

નચિકેતના ગયા પછી ભૂમિને રડવું આવતું હતું. પણ આંસુ ક્યાંક અટકી ગયાં હતાં. ગળે ડૂમો બાઝ્યો હતો અને પેટમાં બળતરા ઊઠતી હતી. કેટલું નિરર્થક છે સઘળું... આ સ્નેહભર્યો અનાદર, લાગણીસભર અવહેલના ! આમ અંતરિયાળ અટકી જવું એને ક્યાં પહોંચાડશે ? વર્તમાન અને વાસ્તવને એ શી રીતે નકારે ?

રાતના અંધારું ઓઢી એ સ્વયંને સંકોચતી રહી.

સ્નેહાએ વધામણી ખાધી.

‘મા, અમારા ગ્રૂપમાં સહુ પરવારી ગયાં, નચિકેતેય છોકરી પસંદ કરી લીધી. યશોધરા નામ છે એનું.’

ભૂમિને ચૂપચાપ ઊભેલી જોઈ એણે ઉમેર્યું, ‘હવે તો બધાય પરણી જશે. તું કંઈક સમજ... ક્યાં સુધી આવી રીતે રહીશ ? બોલ.’

ભૂમિ એક ડગલું પાછળ ખસી ગઈ. એને એ બંને સાથે રમતાં એ પગથિયાંની રમત યાદ આવી ગઈ. સ્નેહાએ ત્રીજા જ દાવમાં પોતાનાં બે ઘર બનાવી લીધાં હતાં... એ છઠ્ઠા ઘરમાં કૂકરી નાંખી એક પગે પહેલાં ઘરમાં ઊભી છે. બીજું અને ત્રીજું ઘર કુદાવી છઠ્ઠા ઘરમાં પહોંચવું અશક્ય લાગે છે. એ એક પગે જાતને સમતોલતી ઘડીક કૂકરી, ઘડીક પગથિયાં તો ઘડીક પોતાના પગને જોઈ રહી હતી. અનાયાસ જ એનાથી એક પગ ઊંચકાઈ ગયો. ત્યાં બહારથી ચકલી ઊડીને આવી. ફોટા પાછળ તણખલું મૂકવા લપાઈ. ભોંયે ફરશ પર તણખલાંનો ઢગલો પડ્યો હતો. સ્નેહા કશું બોલે એ પહેલાં ભૂમિથી પગલું ભરાઈ ગયું. એ એક પગે ઊભી છે એનો અણસારોય નહોતો... પણ પગથિયું ફૂટી જવાના વિશ્વાસમાં એ ફૂલ્ગી.

સારું થયું નચિકેત બેસતો એ ખુરશીનો હાથો સાહી લેવાયો... નહિતર પડી જવાયું હોત.

હું નિખિલ પંડ્યા

■ વર્ષા અડાલજ ■

હું મારી નવી ઓફિસને મન ભરીને જોઈ રહ્યો. ઓહો ! મહેલ જેવી ભવ્ય ઇમારત મારું નવું ઠામઠેકાણું ! મારે હવેથી અહીં કામ કરવાનું ! લિફ્ટ પાસે ઊભા રહેલા લોકોને જોતા હું જરા અભિમાનથી ટટ્ટાર થઈ ગયો.

મારી નોકરી સરકારી. જીવનભરની લાઈફલાઈન. સરકાર માઈબાપ પોતે જ આપણો હાથ પકડી એકએક પગથિયું ચડાવી ઉપર લઈ જાય. પગાર + મોંઘવારી + ભથ્થાઓ + બોનસ છેલ્લે જીવનભર પેન્શન. સો મણની તળાઈએ સૂઈ જાઓ તમતમારે.

પહેલાંની ખખડધજ ઓફિસ એટલે ગોડાઉન. જાણે ઠાંસી ઠાંસીને માલ ભર્યો હોય એમ ખીચોખીચ ટેબલ-ખુરશી ખડકેલાં. એમાં મારુંય એક પોલિશ ઊખડેલું ટેબલ. ઉપર લાકડાની નેમપ્લેટ, નિખિલ પંડ્યા. એમ.કોમ. આમ તો બેચાર નાની ડિગ્રીઓનાં સર્ટિફિકેટ પણ પ્લેટમાં લખેલાં નહીં. આપણા કુલ તેત્રીસ કરોડ દેવતા. જોકે નામઠામની

યાદી ક્યાંય મળતી નથી. આપણે તો વિઘ્નહર્તા ગણેશને પગે લાગી લઈએ એટલે પત્યું. એમાં નોકરીના પણ ચોક્કસ દેવતા હશે જ.

એમના આશીર્વાદ અને તથાસ્તુ તેમજ બાની પ્રાર્થના તે અચાનક પાક્કા ફળ પેઠે નોકરી મારા ખોબામાં આવી પડી. ઘરમાં આનંદમંગળની શરણાઈ વાગી, સત્યનારાયણની કથા થઈ. મારી જોડકી બહેનો નિશા-નીમા જાતે જ રક્ષાબંધનની ભેટ લઈ આવી. મને બિલ પકડાવી દીધું. મુરતિયાઓની જ્ઞાતિની યાદીમાં આપોઆપ મારું નામ લખાઈ ગયું.

સરકારી નોકરીનો પ્રતાપ પહેલેથી જ વરતાવા લાગ્યો. ભણતો હતો ત્યારથી એક જ ઝંખના. સરકારી નોકરી કરવી, બહેનોને ભણાવી પરણાવી સધ્ધર થવાના સુખનો બા-બાપુજીને આફરો ચડે પછી જ સંસાર માંડવો. પછી પેન્શન ખાતાં નિરાંતે હીંચકે ઝૂલવું.

જિંદગીનો નકશો તૈયાર હતો. બસ એ રસ્તે નીકળી પડવાનું હતું. અને તો પ્રથમ ગ્રાસે જ અમૃત કોળિયો ! આવી સુંદર, આધુનિક ઇમારતની ઓફિસમાં કામ કરવાનું હતું.

એટલે હું નિખિલ પંડ્યા અત્યારે આ ચમકતી નવી લિફ્ટની સામે ઊભો રહી મનોમન એ અપરિચિત દેવ/દેવીને વંદી રહ્યો હતો. સાચું કહું તો હું દંગ રહી ગયો છું. વિશાળ કમ્પાઉન્ડ, લેન્ડસ્કેપ ગાર્ડન, સિક્યોરિટી અને સીસીટીવી કેમેરાઝ, આઈડેન્ટિટી કાર્ડ્સ ! નિખિલ પંડ્યા, જરા સંભલકે તું હવે હાલાતુલા જેવો ક્લાર્ક નથી. હવે ચલતા હૈ નહીં ચાલે. ગોરધન દરજ્જાએ ઘરે બેસીને સીવેલાં શર્ટ-પેન્ટ, જૂનાં શૂઝ, રીપેર કરાવેલી હેન્ડબેગમાં રાતની ભાખરી અને શાકનો ડબ્બો.

હું લજવાયો. હવે આવું લોલમ લોલ તે કાંઈ ચાલે ! હું ટટ્ટાર થઈ કોરીડોરની લાંબી દીવાલ જોઈ રહ્યો. લિફ્ટની એક તરફ સુંદર પેઇન્ટીઝ અને કંડારાયેલા ગાંધીજી. બીજી તરફ દરેક માળ પર કચું ખાતું અને એ ખાતાના વડાનાં નામ. ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર પર કેનેટીન, કોમન રૂમ વગેરે હતાં. હવેથી ભાખરી- શાકનો પ્લાસ્ટિકનો ડબ્બો અદૃશ્ય અને લારીની ચાના રગડાની કડાકૂટ ગઈ.

મારી આગળપાછળ ઊભેલા લોક શું અપટ્ટુડેટ ! મેં મને ટપાર્યો. બ્રાન્ડેડ કપડાં, શૂઝ વગેરે નહીં ચાલે. મોબાઇલ ખાસ સારો જ લેવો પડશે. એક નૂર આદમી, હજાર નૂર મોબાઇલ. થોડો ખર્ચો તો થશે જ. પણ તમારો છાક પાડવાનો આ જ રસ્તો છે. ત્યાં લિફ્ટ આવી. એમાં દાખલ થઈ જ સુગંધની છોળ ઊડી. અરે ! ખરીદીની યાદીમાં ઝટ ડીઓડોરન્ટ ઉમેરી દીધું. મારું ખાતું ચોથે માળે. વાહ ! આ રહ્યું મારું ટેબલ. નાનકડી નેમપ્લેટ. આધુનિક ફર્નિચર, એસીની ઠંડક, બધાં ટેબલ પર કમ્પ્યૂટર્સ.

હું પણ આ માહોલનું અવિભાજ્ય અંગ ! જ્ય હો. ટેબલને મનોમન વંદન કર્યાં, એ જ ક્ષણે પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી, આજથી આ મારું મંદિર. જીવનમાં બે જ લક્ષ્ય એક તો મારા ટેબલથી સામે દેખાતી સાહેબની કેબિન સુધીની સફર જલદીથી પૂરી કરવી અને નીચે કમ્પાઉન્ડના પાર્કિંગ લોટમાં ગર્વભેર ઊભી હતી એવી એક મસ્ત કાર મારા ઘરને દ્વારે ઐરાવત હાથીની જેમ ઝૂલતી હોય.

અને આ બધું મેળવવા સખત પરિશ્રમ કરવાનો હતો અને સાહેબને દુઝાસલામ. જીવનનું આ જ પરમ સત્ય.

મેં મને આપેલું વચન એકનિષ્ઠાથી પાળ્યું. ઓફિસની (આમ જુઓ તો સાહેબની) ગતિવિધિથી હું ઝડપથી માહેર થવા લાગ્યો. ફટાફટ ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષા આપી દીધી. સ્ટાફ ટ્રેઈનિંગની જાહેરાત થતાં જ મારું નામ પહેલું લખાવી દઉં. મારું હોમવર્ક પાક્કું, જડબેસલાક. બીજા અધિકારીઓની ધકેલપંચા દોઢસો તો ન જ કરું. ફાઈનાન્સને લગતી કોઈ પણ યોજના થાય, સરક્યુલર, સૂચના, અખબારના સમાચારો બધાંની ફાઈલ બનાવું. એને લાલ-લીલી-પીળી માર્કરપેનથી લીટીઓ દોરી બરાબર સમજી લઉં. મગજમાં કમ્પ્યૂટરમાં અને ડાયરીમાં નોંધી લઉં. મારા ખાતાની ક્યાંય પ્રશંસા, ટીકા, ચર્ચા કે ઉલ્લેખ મારા ધ્યાન-બહાર ન જાય. ઓફિસમાં આવાં કામ થોડાં થાય ? ઘરે રાતે આંખમાં દિવેલ આંજી વર્ષ-તારીખવાર બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવું. ઘણી વાર નિશાનીમા મદદ કરે, બા મસાલા ચાનું થર્મોસ ભરી આપે. બધા મુખ્ય મુદ્દા, છેલ્લામાં છેલ્લા આંકડાથી હું સજજ થઈ ડાયરીમાં લખી લઉં. સાહેબ સુધી પહોંચવાનો આ રાજમાર્ગ હતો. કોઈને એની ગંધ પણ નહીં એટલે જ્યારે હું સ્ટાફ-મિટિંગમાં બોલું તો સૌ ચકિત થઈ જાય અને સાહેબ એકધ્યાનથી સાંભળતા હોય.

ખૂલ જા સિમસિમ કહેતાં નસીબ ન ખૂલે તો જ નવાઈ. સાહેબની નજર મારા પર ઠરી. એમની કેબિનમાં મારો આવરોજાવરો શરૂ થઈ ગયો. ઉચ્ચ કક્ષાની મિટિંગો, મંત્રણાઓ હોય ત્યારે 'મિ. પંડ્યા, ઓટ ડુ યુ થિંક ?' કહેતા સાહેબ મને પૂછતા થયા પછી તો બધી વિગતો સાથેનો અહેવાલ મને જ લખવાનું કહી દેતા. એ સમયે મારી ડાયરીની નોંધોમાંથી હું સાહેબને હુકમનો એક્કો એવો પકડાવી દેતો કે સાહેબનાં માનપાન વધી જતાં.

જોકે મારે સમયનો ખાસ્સો ભોગ આપવો પડતો, લક્ષ્ય તરફ વેગથી ધસી રહેલા તીર જેવી વ્યસ્ત અને એકધારી જિંદગી હતી મારી. મારાં આંખ-કાન સજાગ એટલે મને બરાબર ખબર કે મારી પીઠ પાછળ શું બોલાય છે ! પ્યૂન યાદવ હથેળીમાં માવો ચોળતા બેધ્યાન હોવાના સ્વાંગમાં સાંભળી લઈ મારા સુધી પહોંચાડે.

પણ હું નિર્લેપ. 'મેરુ ચળે પણ મનડાં ચળે નહીં.' - બાપુજી ભજન ગાય ત્યારે

આત્મસાત્ કરી લીધેલું. ધાર્યું પરિણામ આવ્યું, બે વર્ષે પ્રમોશન. ત્રીજે વર્ષે કાર અને પછી તો ત્રણ બેડરૂમનાં ફ્લેટમાં નિશાનીમાએ હીરાનો હાર પહેરી કુંભ મૂક્યો. અમે હરખબેર ગૃહપ્રવેશ કર્યો. બા-બાપુજીએ ભજનનો શું રંગ જમાવ્યો... 'આજની ઘડી રળિયામણી રે...'

નીમાનાં લગ્ન નક્કી થયાં. બંને બહેનો શોપિંગ કરવા બેંગકોકે ઊપડી ગઈ. બાપુજીને 'જ્ઞાતિવર્ધક મંડળ'નું પ્રમુખપદ સોંપાયું. અને મોસ્ટ એલિજિબલ બેચલરની યાદીમાં મારું નામ સડસડાટ ઉપર ચડી પહેલું આવી ગયું. બા હવે લગ્ન માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યાં. પણ મને ક્યાં સમય હતો ! સરકારી નોકરી અને માથે સાહેબનો હાથ એટલે ભૈસાબ ખાંડાના ખેલ ! સાહેબનાં પત્નીનાં અંગત કામ માટેય ફોન, 'મિ. પંડ્યા, પ્લીઝ કમ હોમ. ભાભીજીનો હું ફોન અ ફ્રેન્ડ.'

કેવાં કામ કરવાં પડે એનો નમૂનો જુઓ. એક વખત ભાભીજીની વહાલી બિલાડી સાવ ગુમસુમ થઈ ગઈ. ગુડનાઈટ કહ્યું તો એણે મ્યાઉં ન કર્યું... થયું. ભાભીજીનાં તો બારેય વહાણ ડૂબ્યાં. એમને હું જ યાદ આવું ને ! સંકટ સમયની સાંકળ કોણ ? નિખિલ પંડ્યા સ્તો. રાત્રે દસ વાગે મોબાઇલ રણક્યો, 'કમ સૂન.' નીમાના રિસેપ્શનના ડિનરનું મેનુ નક્કી થતું હતું અને મેં કાર દોડાવી. સાહેબના ઘરની ડોરબેલ વગાડતાં જ બારણું ખૂલ્યું અને મારા હાથમાં ભાભીજીએ કીમતી ઘરેણું મૂકતાં હોય એમ રૂપાળું બારકેટ મૂક્યું. એમાં રિસાવેલી મન્નુ. આદેશ મળ્યો, અભ્મી ડોક્ટર કે ઘર જાઓ... બોલતાં એમનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. મારું પણ.

ફરી કાર દોડાવી ડોક્ટરની ડોરબેલ વગાડી. કેટલી વારે ઊંઘ ભરેલી આંખે ડોક્ટરે બારણું ખોલ્યું. ભાભીજીનું નામ પડતાં જ સજાગ થઈ ગયા. મારી જેમ એમનોય ક્યાં છૂટકો હતો ! ડોક્ટરે તો જરા મન્નુને હુલાવીફુલાવી અને રમાડી એટલે મન્નુ રણઝણી ઊઠી. ફરી કાર તેજ ગતિથી દોડાવી. ફરી ડોરબેલ. ફરી બારકેટનું આપવું. ચિંતાગ્રસ્ત મુદ્રામાં બેઠેલાં ભાભીજી સટાક ઊભાં થઈ ગયાં. બારકેટ ખોલતાં જ મન્નુ મ્યાઉં કરતી એમના ખોળામાં ફૂદી પડી. ફરી આંખો ભીની થઈ. આ વખતે હર્ષાશ્રુથી. મને મઘમઘતા સ્મિતની ભેટ મળી. બીજે દિવસે એમનો ડ્રાઇવર નવદંપતીને બે સ્માર્ટફોનની આગોતરી ભેટ આપી ગયો.

અને એક દિવસ...

એક બપોરે થાકી ગયો હતો. માથું દુઃખતું હતું. આગલી રાતનો ખાસ્સો ઉજાગરો અને સાહેબની એક ખાસ પ્રેસ-કોન્ફરન્સની વિશેષ તૈયારીનું માથે વજનદાર પોટલું. આજે કેન્ટીન યાદ આવી ગઈ. ટેબલ પર બેઠી હતો ત્યાં -

ઈફ યુ ડોન્ટ માઈન્ડ... હું અહીં બેસું ?

મારા વિચારોમાંથી ઝબક્યો. સામે એક મહિલા ઊભી હતી. જોતાં જ પ્રભાવિત કરે એવું વ્યક્તિત્વ. પાંત્રીસ-ચાલીસની આસપાસની ઉંમર હશે. આછી તપખીરી સિલ્કની સાડી....

- મને જોઈ લીધી હોય તો હું બેસું ?

શરમાઈને મેં શ્યોર કહેતાં એ હાશ કહેતાં બેસી પડી. તરત કોફી સેન્ડવિચનો ઓર્ડર આપ્યો.

કશીક વાત કરવા મેં પૂછ્યું,

- મેં તમને પહેલાં અહીં જોયાં નથી.

- હમણાં જ મારી ટ્રાન્સફર થઈ, પ્લાનિંગ ડિપાર્ટમેન્ટમાં છું... કુસુમ. કુસુમ રાજગોર.

- હું નિખિલ પંડ્યા. ફાઇનાન્સમાં આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી.

એની સેન્ડવિચ-કોફી અને મારી ચા આવ્યાં. કોફી પીતાં બોલી,

- મિ. પંડ્યા, તમે અહીં ક્યારથી... એટલે કે મારી જેમ આમથી તેમ ફંગોળાઈને અહીં આવ્યા છો ?

- ટ્રાન્સફર ? ના, ના., બસ, હું તો અહીં જ છું.

સેન્ડવિચ ખાતાં ભરાયેલા મોંએ હસી પડી.

- અહો આશ્ચર્યમ્ !

મારા હાથમાં ચાનો કપ અધ્ધર રહી ગયો.

- સરકારી નોકરી, એક જ શહેર અને એક જ ડિપાર્ટમેન્ટ... નવાઈ તો લાગે જ ને ! લકી યુ.

આનો શો જવાબ આપું ! નસીબદાર હોઉં તોય નસીબનાં ચક્રો મેં સખત પરિશ્રમ અને ચતુરાઈથી ગતિમાન રાખ્યા છે.

કુસુમ વાતો કરવાના મૂડમાં લાગી.

- અહીં કેવી ઝાકઝમાળ છે નહીં !

- હું...

- મિ. પંડ્યા સરકારી બાબુઓની ઝાકઝમાળ વધતી જાય છે અને પ્રજાના ચહેરાનું નૂર ઝાંખું થતું જાય છે ખરું !

મને કશો જવાબ ન સૂઝ્યો.

- સરકારી યોજનાના કરોડો રૂપિયા વચ્ચેથી ઘસાતા ઘસાતા છેવાડેના માણસ સુધી ત્યાં સુધીમાં બરફની જેમ ઓગળી ગયા હોય છે. કર્પશન વ્હોટ એલ્સ ! ભ્રષ્ટાચારની ઊંધઈ દેશને અંદરથી કોતરી રહી છે અને ભારત ભરભર ભુક્કો થઈ

રહ્યું છે. કોઈનું રૂંવાડુંય ફરકતું નથી ! ઓટ સે મિ. પંડ્યા ?

હું કુસુમને ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. એ એકાએક હસી પડી. ખુલ્લું નિખાલસ.

– મેં તમને બોર કર્યાં.

મેં જોરથી ડોકું ધુણાવ્યું. બિલ પર પૈસા ચાલી ગઈ. હું થોડી વાર બેસી રહ્યો. બોલતાં બોલતાં કુસુમની આંખોમાં રોષનો એક તિખારો ઝબકી ઊઠેલો મેં જોયો. કેન્ટીનમાં આમ સામે બેસી કોઈ સાથે ખુલ્લા મને વાતો જ ક્યારે કરી હતી ! સાહેબનાં કામોમાં વ્યસ્ત અને ટેબલ પર જ ચા-નાસ્તો મંગાવી લઉં. ચાના ખાલી પ્યાલાને હું જોતો રહ્યો.

ફરી આખો દિવસ કામમાં વ્યસ્ત. સાંજે કમ્પાઉન્ડ બહાર નીકળ્યો ત્યાં ચાની રેંકડીના બાંકડે કુસુમને જોઈ. સામે બેઠેલા પુરુષ સાથે વાતમાં ગૂંથાયેલી હતી. એ દિવસ પછી સાહેબ ડેલિવેશનમાં જાપાન જવાના હતા એની તૈયારીમાં રહ્યો.

સાહેબ ગયા. ઘણા દિવસે મોકળો થયો. ચા પીવા કેન્ટીનમાં આવ્યો.

– હલ્લો મિ. પંડ્યા !

કુસુમ હતી. કીમ કલરની સાડી. મોતીની સેર. સહેજસાજ મેઇકઅપ અને સોના બલ્બનું ઝગમગતું સ્મિત.

– આજે પણ તમારી સાથે બેસીશ. જુઓ ક્યાંય જગ્યા છે ?

– મોસ્ટ વેલકમ.

એ બેસતાં જ બોલી,

– એવું કેમ મિ. પંડ્યા કે કેન્ટીન ભરેલી હોય તોય તમારી સામેની સીટ ખાલી હોય ! તમારા કોઈ ફ્રેન્ડ્સ નથી ?

આવો વિચાર તો મને આવ્યો જ નહોતો ! વાત તો ખરી. મિત્રો સાથે બેસી નિરાંતે ગપ્પાં મારવા જેવા મિત્રો નહોતા, સમય પણ નહોતો.

કુસુમ એનું ટ્રેડમાર્ક હાસ્ય હસી પડી,

– કે પછી તમારાથી બધા ડરે છે ?

– લો, હું સિંહબિંહ થોડો છું ?

કુસુમે આંખ ઝીણી કરી મને ધ્યાનથી જોયો.

– એમ તો તમે વાઘદીપડો પણ લાગતા તો નથી. માણસ છો એ નક્કી.

અમે બંને હસી પડ્યાં, મને સારું લાગ્યું. અમે ઈડલીનો ઓર્ડર આપ્યો. અમે જાતજાતની વાત કરતાં નાસ્તો કર્યો. આજે મેં ચાને બદલે કોફી પીધી. મને ભાવી. કુસુમે છેલ્લે બે-ચાર એવી ફાલતુ જોકસ કરી કે મને ઓર હસવું આવ્યું. બિલ આવ્યું. બંને બિલની પ્લેટ હું મારા તરફ ખસેડવા જાઉં ત્યાં એણે પોતાનું બિલ લઈ લીધું.

- પ્લીઝ, આજે મને બિલ આપવા દો.

- નો મિ. પંડ્યા. નેવર. મારું બિલ હું જ આપું. આ મારો નિયમ છે. બાકી સરકારી નોકરીમાં ચાલુપાનીનો અર્થ તમે પણ જાણો છો અને હું પણ.

- પણ આ સાચુકલો ચાનો કપ છે !

- સો વ્હોટ ! કોઈની પણ પાસેથી, કોઈ પણ રીતે કશું ન જ લેવું એવો હઠાગ્રહ.

એ જ તો મારી ટ્રાન્સફરનું રહસ્ય.

એ ઊભી થઈ ગઈ, જરા ઝૂકીને બોલી,

- દેશમાં એટલી બધી ગેરરીતિનો ઉકરડો પરીકથાની કુંવરીની જેમ દિવસે ન વધે એટલો રાત્રે વધે અને વાઈસઅવર્સા. દેશનો દરેક પ્રજાજન જો એમાંથી માત્ર એક ચપટી ભરી લે તો ઉકરડો અદૃશ્ય થઈ જાય. પછી સારે જહાંસે અચ્છા હિંદોસ્તા હમારા ક્યું !

કુસુમ ચાલી ગઈ. મેં બિલ ચૂકવ્યું, ઊભો થયો. ઓફિસમાં ગયો. પણ એક પણ ફાઈલ ખોલવાનું મન થયું. હું મને કેમ હળવોફૂલ લાગતો હતો !

હમણાં સાહેબ નહોતો. જાણે મારા જીવનની ધરી ખસી ગઈ હતી અને હું ગોળ ગોળ ફરવાનું ભૂલી ગયો હતો. લંચ, ડિનર, મિટિંગ્સ બધાંનો વીટો વળી ગયો હતો. બપોરે કેન્ટીનમાં જતો. કુસુમ આવતી. અમે કોફી પીતાં. એનું ટ્રેડમાર્ક હાસ્ય અને એની જાતભાતની વાતો. એના ડિપાર્ટમેન્ટના સરકારી બાબુઓનાં પરાક્રમો, બદલી થવી એથી જુદાંજુદાં શહેરની ખાસિયતો એ બધું એવી રસઝરતી બાનીમાં કહેતી કે હું ચકિત થઈ સાંભળતો. પછી એ કહેતી, તમે સાવ સીધા માણસ છો મિ. પંડ્યા. તમારા અનુભવો તો કહો. હું ગોટા વાળતો. મારી પાસે કહેવા જેવું શું હતું !

એ કહેતી ટેબલ ઉપર, નીચે અને આસપાસ બધી રીતે મને આપવાના પ્રયત્નો થયા છે. હું કશું ન લઉં એટલે બધાને હું બહું નડું. એ ગર્વથી કહેતી આઈ એમ પ્રાઉડ ઓફ માય સેલ્ફ બોલતાં એ ટટ્ટાર થતી ત્યારે મને રોજ કરતાં ઊંચી લાગતી. હું હસવાનું કરતો નીચું જોઈ જતો.

એ હસતી, ઉમેરતી,

- પછી હું મારી જાતને ટ્રીટ આપું. મસ્ત ફિલ્મ જોઈ નાખું, મ્યુઝિક કોન્સર્ટમાં ઊપડી જાઉં કે રજામાં મમ્મીને લઈ હરદ્વાર જાઉં બસ, કશું કરવાનું નહીં, નિરાંતે ગંગાકાંઠે નદીમાં દીવો તરતો મૂકું. એ ઝગમગતો જાય એ જોઈ રહેવાનો આનંદ. મિ. પંડ્યા, તમારા આનંદની ગંગોત્રી કઈ છે ? તમને શું કરવું ગમે ? તમે તો ફેમિલી સાથે મજા કરતા હશો નહીં !

હું ઝડપાઈ ગયો. મને ક્યાં ખબર હતી મને શું કરવું ગમે ! બા-બાપુજી. બે

બહેનો, બનેવી બધાં સાથે રહું એટલે ફેશ થઈ જાઉં એમ કહી તો દીધું પણ મન ડંખવા લાગ્યું. એ ગઈ. હું બેસી રહ્યો, એના પ્રશ્નનો જવાબ શોધતો રહ્યો.

સાહેબ હતા નહીં, એટલે સાંજે સમયસર ઘરે જવા નીકળતો. કોઈ વાર કુસુમ ચાને બાંકડે દેખાતી, પેલા પુરુષ સાથે. કુસુમને જે રીતે ઓળખતો થયો હતો એ સ્ત્રી આમ બાંકડા પર છડેચોક બેસે. મને અજુગતું લાગતું. ઘરે પહોંચ્યું કે સમય નામનો કીમતી હીરો અચાનક મળ્યાથી હું મૂંઝાઈ ગયો હતો. શું કરવું એનું ! બેચાર દિવસ ખૂબ ઊંઘ્યો, બા જુદી જુદી રસોઈ બનાવી જમાડતી. ત્યાં બાપુજીની તબિયત નરમગરમ રહેવા માંડી એટલે બાકીના દિવસો હોસ્પિટલ અને ટેસ્ટ-રિપોર્ટમાં વીત્યા.

ત્યાં ડેલિવેરેશન પાછું ફર્યું પણ સાહેબ ત્યાં જ રહી ગયા. મારે ભાભીજીને અહીંથી જાપાન મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી અને ખર્ચને સરકારી ખાતામાં ‘એડજસ્ટ’ કરવાનો હતો. સાહેબ હતા નહીં અને ઉપરથી પ્રશ્નાવલિ આવી હતી, માહિતી જોઈતી હતી. સાહેબ પાછા ફરે ત્યારે ટેબલ પર એની તૈયાર રાખવાની હતી. હું મચી પડ્યો. સાહેબનો સિતારો બુલંદ બની ગયો હતો અને હવે ઊંચે આકાશમાં છલાંગ મારવાના છે એવી વાતો હવાના પાંખે વહેતી હતી. સાહેબે જતાં જતાં મને માત્ર એટલું જ કહ્યું હતું, મિ. પંડ્યા, આઈ વેલ્યૂ યોર સર્વિસીઝ. એનો અર્થ હું ન સમજું ! હું કામમાં ગળાડૂબ હતો અને બાપુજીની બાયપાસ સર્જરી થઈ ગઈ, સારામાં સારી હોસ્પિટલ, પ્રખ્યાત ડોક્ટર અને મારે કોઈ બિલ ચૂકવવાનાં નહોતાં.

એક બપોરે મિ. સિંહા મારી પાસે આવ્યો,

મિ. પંડ્યા સર તો હૈ નહીં. યુ હેડ ગાલા ટાઈમ. નસીબ કૃપાવત હૈ.

જરા ચીડથી મેં કહ્યું,

– ગાલા ટાઈમ ? અરે સાંસ લેનેકી ફુરસદ નહીં.

– ડિપાર્ટમેન્ટ મેં તો ઔર બાત ચલ રહી હૈ ભાગ્યવાન.

– મતલબ ?

– મતલબ યે કે કુસુમ રાજગોર કે સાથ કેન્ડીન રોમાન્સ ચલ રહી હૈ, કયા બાત હૈ !

હું થીજી ગયો. અરે ! આવી વાતો થાય છે મને ખબર જ નથી ! કોણ કહે મને ! કુસુમે પૂછેલું મને, તમારે કોઈ મિત્રો નથી ?

-- સિંહા કેસી બાત કરતે હો ! છી. શી ઈઝ અ ગૂડ લ્યૂમન બીઈંગ. કભી સાથ મેં ચાય પી લી બસ.

– અરે બરખુદાર, મેં તો તુમહેં સાવધાન કરતા હું અકેલી રહેતી હૈં, ચાય કી બેંચ પર ખુલંખુલવા રોમાન્સ...

હો. હો કરતાં જોરથી હસ્યો, ખિસ્સામાંથી સિગારેટનું પાકીટ કાઢતો બહાર ગયો. કીચડના છાંટા ઊડ્યા હોય એવી સૂગ ચડી. સાંજે ઓફિસમાંથી નીકળ્યો. હજી કીચડની ગંધ મને પજવતી હતી. સહજ બાંકડા તરફ નજર ગઈ. ના, આજે ત્યાં બંને નહોતાં. એની સાથે કુસુમ ક્યાંક ઊપડી હશે !

મને મારી શરમ ઊપજી. હું ઘરે પહોંચ્યો તો બધાં રાજી થઈ ગયાં. બાપુજી સાથે બેસી ચા-નાસ્તો કર્યાં, નીમા ટી.વી. પર ફિલ્મ જોતી હતી. એની સાથે ફિલ્મ જોઈ. સૌ સાથે બેસી હસતાં વાતો કરતાં જમ્યાં. પથારીમાં પડતાં જ મુલાયમ પીંછા જેવી હળવાશ અનુભવી ! બીજા દિવસે કોઈ તહેવારની રજા, એના પછીના દિવસે રવિવાર. બાના આગ્રહથી એક યુવતીને મળ્યો. એની રોજિંદી સામાન્ય વાતોમાં મને રસ ન પડ્યો. એને પણ હું અરસિક લાગ્યો હોઉં, ખબર નથી. શોપિંગ અને ફિલ્મસમાં રસ ન હોય એવો પુરુષ એને પણ ન ગમ્યો હોય. કુસુમનું ગૌરવશાળી વ્યક્તિત્વ મને યાદ આવતું રહ્યું.

બીજે દિવસે બપોરે કેન્ટીનમાં ગયો અને કુસુમને મળવાની અધીરતાથી રાહ જોતો રહ્યો. મને મારા માટે નવાઈ લાગી.

‘હાય મિ. પંડ્યા’ કહેતી કુસુમ આવીને સામે બેસી ગઈ. અમે અમારા ઓર્ડર્સ આપ્યા.

– તમે થોડા દિવસ ક્યાં ગુલ થઈ ગયાં હતાં કુસુમ ?

એનું ટ્રેડમાર્ક હાસ્ય કરતાં એ બેફિકરાઈથી બોલી.

– બસ, ઊપડી ગઈ હતી જલસા કરવા. શરીર સાથે મનને પણ ડીટોક્ષ કરવું જોઈએ ને ! મારી સ્કૂલફ્રેન્ડ કિરણ સાથે લોનાવવા ગઈ હતી. જુઓ લાગું છે ને ફેશ !

જોકે મને તો એ સદા તાજગીભરી લાગતી હતી. અમારી કોંફી આવી. વરાળભરી કોંફીનો ઘૂંટ ભરી એણે કહ્યું,

– મિ. પંડ્યા, તમારું તો સરસ ફેમિલી છે. તમે તો ઘરમાં જ ફેશ થઈ જતા હશો. તમે ખરેખર સારા માણસ છો. સજ્જન.

– અચાનક આ સર્ટિફિકેટ ?

– ના. અચાનક નથી. આટલા વખતની આપણી દોસ્તીમાં તમે કદી ગેરવર્તન, કૂચલી નથી કરી. મને પૂછ્યું નથી કે હું મેરીડ છું કે નહીં, કોની સાથે શું કામ ચાને બાંકડે... યુ નો જોકે મારી ઓફિસમાં ધરતીકંપ છે. સિસ્મોગ્રાફિક યંત્રની સોય ઘૂમતી જ રહે છે. આજે હું તમને કહીશ, એ મારો હસબન્ડ છે વિલાસ. વિલાસ દફતરી આર્કિટેક્ટ છે. વી આર સેપરેટેડ.

હું ચૂપ હતો, કોંફી પીતાં એ જાણે પોતાની સાથે વાત કરી રહી હતી.

- પહેલેથી જ હું સ્વતંત્ર મિજાજની અને સ્વામાની. તેમાંય મારા પપ્પા મારી મમ્મીને ત્રાસ આપતા એ જોયેલું. ભણીને પગભર થઈ કે તરત મમ્મીને લઈ નીકળી ગઈ ઘરમાંથી.

હવામાં ફરફરી ઊઠેલા જીવનકિતાબનાં પાનાં વાંચતી હોય એમ ટેબલ પર એનું મોં ઢળેલું હતું.

- સમજદાર જીવનસાથી નહીં મળે એ ડરથી લગ્ન જ નહોતાં કરવાં પણ વિલાસનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી મેં લગ્ન કર્યાં. અમારા સંસારરથનાં સુંદર ટીલાળા અશ્વો રેવાલ ચાલે ચાલતા હતા... અરે મિ. પંડ્યા ?

- અશ્વો કેમ ઊભા રહી ગયા ?

- ટી. વી. સિરિયલની જેમ હું તો કુસુમકી દર્દભરી દાસ્તાન કહેવા લાગી !

- નો પ્રોબ્લમ. પેલા અશ્વોને હળવી ચાબૂક મારો એટલે ફરી ચાલવા લાગશે.

- ઓ.કે. હું તો સાવ હાથેપગે; પણ વિલાસનું બેંક બેલેન્સ ઘણું સારું. મારી પાસે એક-બે ફ્રિક્સડ ડિપોઝિટ એ તોડી મેં મમ્મીનું ઘર રિપેર કરાવ્યું. એસી લીધું. વિલાસે નવી કાર લીધી હતી. બે લાખ ડાઉન પેમેન્ટ માટે બેંકમાંથી પૈસા ઉપાડેલા. પણ પછી એ કવર જ ન મળે. આખું ઘર ફેંદી નાખ્યું પણ રૂપિયાનું કવર અદૃશ્ય. વિલાસે બહુ સહજતાથી પૂછી લીધું, તારી મમ્મીના ઘરનાં રિનોવેશનનાં બિલ ચૂકવવાનાં બાકી છે ને ! તારી પર્યાં બિલ છે. તેં પૈસા લીધાં છે ?

ખલ્લાસ. છાતીમાં ખંજર હુલાવ્યું હોય એમ ઊંડો જખમ થઈ ગયો. વિલાસે મારી પર્યાં તપાસી ! માને છે એના પૈસા મેં ચોર્યાં છે ! મિ. પંડ્યા, એ એક જ ક્ષણમાં ઘરની દીવાલો ધસી પડી, ભયંકર વાવાઝોડાથી છાપરું ઊડી ગયું. અનંત આકાશ નીચે હું એકાકી ઊભી હતી.

- ઓહ !

- બસ, પછી એણે ઘણી માફી માગી, આજીજી કરી પણ હું જ જાણે ઘરમાંથી નીકળી ગઈ. પૈસાનું કવર એની ઓફિસના ટેબલના ડ્રોઅરમાં હતું. ધારો કે ન મળ્યું હોત તો ? શું સાપોલિયાની જેમ મનમાં શંકા સળવળતી રહેત ? જ્યાં મારી પ્રામાણિકતા અને નિષ્ઠા સતત પુરવાર કરવા પડે એવા લગ્નમાં સાક્ષી બનેલો અગ્નિ પણ મને ન બાંધી શકે.

કેન્ટીન ખાલી થઈ ગઈ હતી. સ્તબ્ધ નીરવતામાં પંખો ગરમ હવા જોરથી ફંગોળી રહ્યો હતો. અચાનક એણે ઊંચું જોયું. મેં એક વખત એની આંખમાં જોયેલો તિખારો ઝબકી ઊઠ્યો હતો. બિલના પૈસા ચૂકવી એ ઊભી થઈ.

- વિલાસને ઘરે આવવાની મેં ના પાડી છે, કોઈ વાર અહીં આવી માફી માગો

છે, હું ડાયવોર્સ એને બીજાં લગ્ન કરી લેવા સમજાવું છું. મિ. પંડ્યા, મારે માટે જીવવાની પહેલી શરત એ છે કે રોજ સવારે હું અરીસામાં જોઉં ત્યારે સ્વમાનથી મારી આંખમાં આંખ મેળવી હું ટટ્ટાર ઊભી રહી શકું. બસ, મારે મન બાકી બધું જ ગૌણ છે.

હું સ્તબ્ધ બની એને તાકી રહ્યો હતો. મારા હાથને એણે અછડતો સ્પર્શ કર્યો, – થેક્સ, મિ. પંડ્યા. ઘણા વખતે મેં હૈયું ઠાલવી દીધું. તમે સજ્જન છો.

એના ગયા પછી પણ હું કેન્ટીનમાં બેસી રહ્યો. ખૂબ થાક લાગ્યો હોય એમ મારું શરીર જ ઊંચકાયું નહીં. કેન્ટીનમાંથી જ સીધો ઘરે ચાલી ગયો. બા બાપુજી નવાઈ પામી ગયાં. કોઈ સાથે ખાસ વાતો ન થઈ શકી. મોડી રાત સુધી ટી.વી.ની ચેનલો ફેરવતો રહ્યો. આ શેનો અજંપો હતો !

સવારે મોડો ઊઠ્યો. બ્રશ હાથમાં લઈ અરીસામાં જોયું પણ હું મારી આંખમાં આંખ ન મેળવી શક્યો.

૧૪

સાહિત્યવૃત્ત

શ્રી કુમારપાળ દેસાઈને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા પ્રતિ વર્ષ અપાતો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ૨૦૧૫ માટે જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી કુમારપાળ દેસાઈને એમની વ્યાપક સાહિત્યિક કામગીરીને અનુલક્ષીને અપાયો છે. એમને અભિનંદન.

શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને શ્રી ધનજી કાનજી ચંદ્રક

ગુજરાત સાહિત્ય સભા દ્વારા પ્રતિ વર્ષ અપાતો શ્રી ધનજી કાનજી ચંદ્રક ૨૦૧૫ માટે કવિ શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટને એમની કવિતાને અનુલક્ષીને અપાયો છે. એમને અભિનંદન

મારી પગપાળા યાત્રા

■ પંકજ ત્રિવેદી ■

પગપાળા જ નીકળી ગયો... કાળી સડકોને ચીરતો હું એ ગામના કાચા રસ્તા પર ચાલવા લાગ્યો. બળદગાડાંનાં પૈડાં જેટલા પહોળા રસ્તા અને એના પર પૈડાંનાં નિશાન... રસ્તાની બંને બાજુએ હથેળીઓ જેવા થોર અને એમાં ઊગેલા કાંટા ! એવું લાગતું હતું કે જાણે જીવનને પુરુષાર્થથી બનાવવાવાળા હાથ અને એ જ હાથોને માર્ગદર્શન આપતી હથેળીઓમાં રેખાઓ પર ઊગી નીકળ્યા છે મુશ્કેલીઓના પ્રતીક સમાન કાંટા ! ચાલતાં-ચાલતાં ગામમાં પ્રવેશ કરતાં જ ડાબી બાજુ સ્મશાન... હરિયાળાં-ઊભરાતાં ખેતર અને આવતાં-જતાં બળદગાડાં... ક્યાંક સાઈકલ પર સવારી કરી જતા ગામના લોકો... બિલકુલ અજાણ્યા હોવા છતાંયે માનવીય વ્યવહાર અને સંસ્કારોના બળે બાજુમાંથી પસાર થતાં - ‘એ રામ રામ’ કહેતા હતા.

બળદગાડું પસાર થવાને કારણે ઊડતી ધૂળમાં નહાતાં નહાતાં માટીની ગમતીલી મહેક નાસિકાઓમાં ભરતો આગળ વધી રહ્યો હતો. મને યાદ આવી ગયું એ બાળપણ... પિતાજી નાનકડા ગામની શાળામાં આચાર્ય હતા. આચાર્યનો એક અર્થ થાય છે - આચરણ કરે તે આચાર્ય. પિતાજીનો એ સુવર્ણકાળ હતો. મેં એમને શિક્ષક, નિયમાનુસાર કડક વ્યવહાર તો કુટુંબભાવથી સાથી કર્મચારીઓને સાચવતા આચાર્ય, પ્રાથમિક આરોગ્ય સુરક્ષા આપતા ડોક્ટર, ગામના પોસ્ટમાસ્ટર, ગામમાં ભાગ્યે જ થતા અણબનાવ-ઝઘડા-ઘરેલુ પ્રશ્નોને ઉકેલી આપતા સાચા સામાજિક કાર્યકર, સાચા દેશભક્ત... કોણ જાણે કેટલા રૂપમાં મેં મારા પિતાજીને જોયા હતા.

હું ચાલતાં-ચાલતાં ગામ તરફ આગળ વધતો ગયો. પાદરમાં ખળાંવાડના મેદાનમાં હવે પાકાં મકાનો બની ગયાં છે. જ્યાં અમે નિશાળ છૂટ્યા બાદ મોઈ-દાંડિયા રમવા આવતા હતા. પછી નવી પેઢીના છોકરાઓ ત્યાં ક્રિકેટ રમતા. જમણી તરફ તળાવ અને એની બાજુમાં જ શિવમંદિર... જે હવે દેખાતું નથી. એનાથી થોડે દૂર શાળાનું નવું બનેલું મકાન છે હવે તો...! જૂની નિશાળ તો હજીયે અડીખમ ઊભેલી છે, ભૂકંપ સામે પણ વટ મારીને... એની એક જ દીવાલે આચાર્યને રહેવા માટેનું સરકારી મકાન પણ છે, બિલકુલ ખાલી. તાળું લટકી રહ્યું હતું અને બારણું તૂટેલું.

આંગણમાં વિશાળ લીમડાનું વૃક્ષ આજે પણ અમારા માસૂમ હાથોના સંસ્પર્શની યાદીમાં ઘરડું થતું જાય છે. એના છાયામાં અમે અમારી બે ગાયો, વાછરડાંઓને બાંધતા હતા એ જગ્યા, નીરજ ભરવા માટેનું નાનકડું પતરાનું ઢાળિયું... જેનું નામ નિશાન હવે નથી રહ્યું. મારી આંખો તરસી ગઈ... વરસી ગઈ...!!

ગામમાં પ્રવેશ કરતા જ રાધામાસીનું ઘર હતું. એમનો દીકરો હતો... મારા બાળપણનો ભાઈબંધ... જે આઠ-દસ વર્ષની ઉંમરમાં જ પોતાના ખેતરના કૂવે નહાવા ગયો હતો અને એમાં જ ડૂબી ગયો હતો. મારા પિતાજી જ એને બે હાથમાં ઉપાડીને ગામમાં લાવ્યા હતા ત્યારે મોત વિશે મને કંઈ ખબર નહોતી. કોઈએ કહ્યું હતું - “બાબુડિયો ભગવાનના ઘેર ગયો છે !” આજે પણ વિચારું છું કે અમારી દોસ્તી છીનવીને બાબુડિયાને લઈ જવાની ભગવાનને ઉતાવળ હતી ? પરંતુ એ આજે પણ મારી સ્મૃતિમાં છે. એને ભગવાન છીનવી નહીં શકે.

ડાબી તરફ જગદીશ મહારાજનું ઘર હતું. કહેવાતું હતું કે - એ જગ્યાએ સગરામ વાઘરી (દેવીપૂજક)ની ઝૂંપડી હતી, જ્યાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ પોતે જ પધારેલા અને એ ઝૂંપડીમાં રહીને ગયા હતા. ત્યાં એમનાં કપડાં અને થોડી ચીજો આજે પ્રસાદીના રૂપમાં સચવાઈને રખાઈ છે. હવે તે જગદીશ મહારાજનું ઘર નથી, સ્વામિનારાયણ મંદિર છે. થોડું આગળ ચાલીએ તો ગામનો ચોરો આવે. ચાર રસ્તા. એ જમાનામાં આખા ગામમાં એકમાત્ર ઘોડાગાડી હતી, સીતારામભાઈની. અમે એમને મામા કહેતા. બા એમને રાખડી બાંધતી. એમનું ઘર ક્યાં હતું ? એ તો શિવમંદિર જ હતું અને એનું આંગણુંય નાનકડું. કાચું મકાન હતું. સીતારામ મામા એમાં જ રહેતા હતા. અમે ભાઈ-બહેન ત્યાં રમવા જતા. એક વખત મોટા ભાઈને કારણે એમનાં ચશમાં તૂટી ગયાં. વઢવાની બીકે ભાઈ દોડીને બહાર જવા ગયા ને પ્રાઈમસની ઠેસ વાગી. એના પર તપેલીમાં ઊકળતી ચા હતી. એને ઠેસ વાગી ને ભાઈ પગે દાઝી ગયા. પછી તો ઘેર આવીને છુપાઈ ગયા. સીતારામ મામાને ખ્યાલ આવી ગયો કે હર્ષદ અહીં જ રમતો હતો અને ઊકળતી ચા ઢોળીને ભાગ્યો હશે. એ પોતે જ ઘેર આવ્યા અને મારી બાને કહ્યું : “બહેન, જુઓ તો... હર્ષદથી ગરમ ચા ઢોળાઈ ગઈ છે, ક્યાંક દાઝ્યો તો નથી ને ?”

ગામના સંબંધોની સુવાસ અને અનુભૂતિને અમારા સંસ્કારના રૂપમાં આજે પણ સાચવીને રાખવાની જવાબદારી ને ઈમાનદારીથી પ્રયત્ન કરતા રહીએ છીએ.

વચ્ચે એક ક્ષત્રિયનું ઘર આવે. ગંભીરસિંહ નામ એમનું. અમને ત્રણેય ભાઈઓને જ્યારે યજ્ઞોપવીત આપવાનો સમય થયો ત્યારે અમારા મામા બનીને ગંભીરસિંહ અને એમના પરિવારે અમને મોસાળું કરેલું. કેવી રીતે ભૂલી શકીએ અમે એ માટીનું ઋણ !

ગામના સરપંચ હતા - ખોડુભા ખેતાજી પરમાર. ગ્રામ સભામાં એમની સાથે પિતાજીનું વિશેષ સ્થાન રહેતું. ગામની નિશાળના આચાર્ય અને બ્રાહ્મણ પણ ખરાં. કોઈ પણ વાતના નિર્ણય પર સરપંચ ખોડુભા ખેતાજી પરમાર એમની સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને નિર્ણય કરતા. ગામની કોઈ પણ વ્યક્તિ ખોડુભાની સામે બોલે નહીં. પરંતુ પિતાજી દ્વારા એમની વાત પહોંચતી ત્યારે તેઓ કહેતા - “મોઘસાહેબે કહ્યું છે તો વાંધો નહીં, એમનું માન જાળવવું પડે.”

હવે શહેરની હવા લાગી ગઈ છે આ શરીરને... વધારે ચાલવાની ત્રેવડ નથી રહી. ઘેર પાછો ફરી રહ્યો છું ત્યારે કાળી નાગણ જેવી સડક જડબું ફાડીને રાહ જુએ છે. દરેક પ્રકારનાં પ્રદૂષણોથી આભૂષિત શહેર તરફ હું પાછો ફરી રહ્યો છું... લાગે છે કે જે જિંદગી બચી છે તે હવે તો થોડી છે. જેટલું મારા ગામે આપ્યું છે, એમાંથી થોડું-ઝાડું માનવતા માટે વહેંચતો ચાલતો રહું... જગજીતસિંહની ગાયેલી ગઝલની પંક્તિ યાદ આવે છે...

અબ મેં રાશન કી કતારો મેં નઝર આતા હું,
અપને ખેતોં સે બિછડને કી સજા પાતા હું...

૧૮

સાભાર-સ્વીકાર

(૯૮) ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ : લે. સંપા. દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ૨૦૧૪, લેખક પોતે : સી/પ, બીજે માળ, તેજલ એપાર્ટમેન્ટ પ્રતાપનગર, વડોદરા-૪, પૃ. ૧૪+૧૦૯, રૂ. ૧૨૫ (૯૯) પર્યાવરણ વિજ્ઞાન વિશિષ્ટ જ્ઞાનપોથી : મનજીભાઈ બી. પ્રજાપતિ : ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન પૃ. ૪+૧૦૩, રૂ. ૯૦ (૧૦૦) સાંધ્ય વેળાએ : રશ્મિ શાહ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૨૮, રૂ. ૧૯૫ (૧૦૧) જીવન એક કવિતા : મૃદુલા સી. દેસાઈ, ૨૦૧૫, રચના સાહિત્ય પ્રકાશન, મુંબઈ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૧૨૫ (૧૦૨) ગાંધીધામ ગાથા : માવજી સાવલા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૯૨, રૂ. ૯૫ (૧૦૩) ભણે તે તરે : કાંતિલાલ જો. પટેલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, પૃ. ૧૦+૯૮, રૂ. ૧૮૫ (૧૦૪) અસ્મિતાનો સેતુબંધ : અશોક શર્મા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૬૪, રૂ. ૧૭૦ (૧૦૫) વિશ્વના વિખ્યાત વિજ્ઞાનીઓ : પોપટલાલ મંડલી : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૧૬૬, રૂ. ૩૦૦

નિષ્કારણથી નિ-રંજ સુધીની વિરલ સોનેટયાત્રા...

■ રાધેશ્યામ શર્મા ■

એક એવું ઘર

એક એવું ઘર મળે આ વિશ્વમાં -
જ્યાં કશા કારણ વિના પણ જઈ શકું !
એક એવું આંગણું કે જ્યાં મને -
કોઈ પણ કારણ વિના શૈશવ મળે !
એક, બસ એક જ મળે એવું નગર
જ્યાં ગમે ત્યારે અજાણ્યો થઈ શકું !
'કેમ છો ?' એવુંય ના કહેવું પડે -
સાથ એવો પંથમાં ભવ ભવ મળે !
એક એવી હોય મહેફિલ, જ્યાં મને
કોઈ બોલાવે નહીં ને જઈ શકું !
એક ટહુકામાં જ આ રૂંવે રૂંવે
પાનખરના આગમનનો રવ મળે !
તોય તે ના રંજ કંઈ મનમાં રહે :
- અહીંથી ઊભો થાઉં ને મૃત્યુ મળે !

માધવ રામાનુજ

(‘અક્ષરનું એકાંત’, ૨૦૦૩, પૃ. ૧૩)

(‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (ઉત્તરાર્ધ)’ પૃ. ૨૭૨)

ઊર્મિકાવ્ય તો ઘણાં બધાં કાવ્યોને કહી શકાય, પણ ચૌદ પંક્તિની રચના (૪-૪-૪-૨)ને, એટલે કે સોનેટપ્રકારને આ પદ વિશેષ પ્રાપ્ત થયું છે.

કાવ્યનાયકના આત્મલક્ષી વિવિધ ભાવોનું પ્રત્યેક ગુચ્છ અહીં એટલી સફળતાપૂર્વક ગુંફન થયું છે કે કૃતિની કડીઓની સમાન્તર રહીને જ પ્ર-માણી શકાય.

પ્રથમ સ્તબકમાં ઘર-આંગણું, બીજામાં નગર, ત્રીજામાં મહેફિલ સાથે પાનખર અને ચોથામાં જીવનાન્તનું રંજશૂન્ય ઉપશમન રચનાને વિશિષ્ટ આકાર અર્પે છે.

કોઈના ઘેર કશા કારણ વિના જઈ શકીએ ? જ્યારે નાયકની મૌલિક અપેક્ષા, સમગ્ર વિશ્વમાં એવા ઘરની શોધ છે જ્યાં તે નિષ્કારણ ગૃહપ્રવેશ કરી શકે ! આ લખનારને આ ક્ષણે નોર્મન ડગ્લાસની ગૃહશોધ વર્ણવતી પંક્તિઓ પ્રસ્તુત લાગે છે. 'મેની અ મેન ડૂ થિન્ક્સ ટુ ફાઉન્ડ અ હોમ ડિસ્કવર્સ ઘેટ હી હેઝ મિયરૂલી ઓપન્ડ અ ટેવર્ન ફોર હિઝ ફ્રેન્ડ્સ.' આવા લોકો ઘર તો શોધી કાઢે પણ શોધ્યા બાદ અનુભવે કે પોતાના દોસ્તો માટે જ જાણે એક વીશી-લોજ ખોલી દીધી ! જોકે, કવિશ્રી માધવ રામાનુજના સોનેટ-નાયકની અપેક્ષા તો એના પોતાના પૂરતી જ છે. કશા કારણ વિના પોતે એકલો ઘેર જઈ શકે. અનુવર્તી પંક્તિમાં એવા પ્રાંગણની જિક છે જ્યાં કોઈ પણ કારણ વિના ભૂતકાળમાં ઢબુરાયેલું શૈશવ સાંપડે ! 'કારણ વિના' શબ્દોનું પુનરાવર્તન, હેતુ પ્રયોજનને અંગોળી તદ્દન સહજ અવસ્થાની આંગણવાડીને સંકેતે છે !

એક, બસ એક જ મળે એવું નગર

જ્યાં ગમે ત્યારે અજાણ્યો થઈ શકું.

બીજા ગુચ્છમાં, 'એક, બસ એક જ' જેવા ભારવાહક શબ્દોનો વિનિયોગ નગર પાસેથી અભિલાષાઓ નીચે અન્ડરલાઇન કરવા પ્રેરે છે. અહીં 'અજાણ્યો' એટલે આલ્બેર કામુનો 'આઉટસાઇડર'... માનવીની ઉતાવળ કરવા જેવી નથી. માધવનો 'સ્ટ્રેન્જર ઇન સિટી' નાયકનું નવું ડાયમેન્શન (આયામ) દર્શાવે છે. કેવું ? જ્યાં ગમે ત્યારે અજાણ્યો થઈ શકું.' 'થઈ શકું' એનો સાર એ કે જાણીતો હોય, 'જાણ્યો' હોય તોપણ અ-જાણ્યાનો પાઠ ભજવી શકે !

એથી આગળ નગરમાં ભાગમભાગ ભીડમાં કો'ક પરિચિત ભેટી જાય તો 'કેમ છો ?' એવું ફોર્મલ કહેવું ના પડે. જેથી ભાવિપંથમાં ભવોભવ સાથની પળોજણમાં જોતરાવું ના પડે ! પદાવલિના ત્રીજા સોપાને નાયક એક એવી 'મહેફિલ જ્યાં મને કોઈ બોલાવે નહીં ને જઈ શકું'ની કલ્પના કરે છે. જ્યાં આમંત્રણ તો આઘું રહ્યું પણ ઓળખી જઈ કોઈ બોલાવેય નહીં એમ વાંછે છે. સોનેટમાં આવતો પ્રચલિત વળાંક છેક તેરમી-ચૌદમી પંક્તિમાં દેખા દેતો હોય છે. આ લખનારને 'મહેફિલ' પાછળ તરત આવતી અગિયારમી-બારમી કડી કૃતિના દિશાપરિવર્તન સમી સ્પર્શી. માણીએ -

'એક ટહુકામાં જ આ રૂંવે રૂંવે

પાનખરના આગમનનો રવ મળે'

મહેફિલના માહોલને મેલી, રચના પંખીના એક ટહુકાર પાસે ભાવકને તાણી જાય અને ત્યાં રૂંવે રૂંવે પાનખરના આગમનનો રવ, શ્રવણ-દૃશ્ય કલ્પનમાં ઝબોળી દે તે કાબિલે-દાદ છે. પાનખર તો આવી પહોંચી, પણ નાયક તો નિષ્કારણની જેમ

જ નિ-રંજ છે :

તોય તે ના રંજ કંઈ મનમાં રહે :
- અહીંથી ઊભો થાઉં ને મૃત્યુ મળે !

અપેક્ષાઓથી આરમ્ભી, નિરપેક્ષતાની અંતિમ જીવનયાત્રામાં ભાવકને સામેલ કરી સાહજિક સૌંદર્યનો ઉપહાર અર્પવા બદલ સક્ષમ સર્જક માધવ રામાનુજને સલામ...

૧૮

સાભાર-સ્વીકાર

(૧૦૬) પ્રેમપછી : રાઘવજી માધડ : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૫૦, રૂ. ૨૩૦ (૧૦૭) બાળકાવ્યાસ્વાદ : સંપા. ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ રંજ : ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, પૃ. ૮+૫૬, રૂ. ૬૫ (૧૦૮) કક્કાભાઈની કથા : સાંકળચંદ પટેલ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૪૬, રૂ. ૫૦ (૧૦૯) ભારતના આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ : ડૉ. મૃગેશ એન. નાયક, પ્રકાશચંદ્ર એમ. પટેલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૧૪, રૂ. ૧૨૫ (૧૧૦) નિન્નવૃત્તિ : પ્રીતિ સેનગુપ્તા : ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૬૨, રૂ. ૨૪૦ (૧૧૧) પડકારોને પહોંચી વળવું છે ? ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬+૧૬૧, રૂ. ૧૬૫ (૧૧૨) સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર : રાધેશ્યામ શર્મા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૮+૪૦૭, રૂ. ૪૦૦ (૧૧૩) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ચરિતમ : માવજી કે. સાવલા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૧૩, રૂ. ૧૪૫ (૧૧૪) માધ્યમ મંથન : ડૉ. યાસીન દલાલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૮૭, રૂ. ૧૮૦ (૧૧૫) માધ્યમ દર્શન : ડૉ. યાસીન દલાલ, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૨૦, રૂ. ૨૦૦ (૧૧૬) કોણે કહ્યું તમે કમજોર છો ? : ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬+૧૬૨, રૂ. ૧૬૫ (૧૧૭) મનોકંપનો : ડૉ. બી. એન. સોમૈયા, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૬+૮૧ રૂ. ૮૦

આજની મરાઠી વાર્તાઓ

■ અરુણા જાડેજા ■

ભારતીય સંસ્કૃતિ કે સમાજમાં નાટક કે કવિતાની જેમ એક પ્રદીર્ઘ અને પ્રાચીન પરંપરા છે. તેવી જ વાર્તાની એક કસદાર અને સમૃદ્ધ ગુણવત્તાવાળી પરંપરા છે. કથન એ વાર્તાનો મૂળભૂત ગુણ છે. મનુષ્ય જેવલો પ્રાચીન તેટલી જ તેણે ઊભી કરેલી આ કથનપરંપરા. કોઈ પણ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો તાગ કાઢીશું તો જણાશે કે વાર્તાપરંપરા એ તો કવિતાથી પણ પહેલેથી ચાલતી આવેલી છે. વાર્તાનાં નાનાવિધ રૂપો કે એની સેંકડો જાતની કથનશૈલી આપણી લોકસંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે. પછી આગળ જતાં લઘુકથા અને નવલકથાનો ઉદ્ભવ થયો, કાળના પ્રવાહમાં આ વાર્તાનો વિષય બદલાતો ગયો અને એનો આશય તેમજ અભિવ્યક્તિ પણ બદલાતાં ગયા, પણ તોયે એનામાં વાર્તાનાં મૂળભૂત લક્ષણો તો એનાં એ જ રહ્યાં.

વાસ્તવિકતાને આધારે કલ્પનાશીલ જીવનનું સર્જન, માણસની માનસિક સ્થિતિનું, એની જિંદગીમાં બનેલી કોઈ એક ઘટનાનું કે સમાજમાં જોવા મળતા ખાસ ખાસ અનુભવોનું અમુક ચોક્કસ શબ્દોમાં દોરેલું ચિત્રણ, મર્યાદિત અવકાશમાં સર્જવા પડતાં વિવિધ સ્વભાવી પાત્રોનું આલેખન, એમના અરસપરસ નાતામાંથી સાકાર થતું જતું કથાનક, એને પોષક એવું વાતાવરણ અને એને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનારી નિવેદનપદ્ધતિ તેમજ ભાષાશૈલી – આ બધાં વાર્તાનાં મૂળ ઘટકો ગણાતાં. સ્થળકાળની મર્યાદા, વાર્તાનો ઘાટ અને અવકાશને ધ્યાનમાં રાખીને આ ઘટકોની કુશળતાપૂર્વક થયેલી ગૂંથણીમાંથી વાર્તાનો મર્મ જેવો પ્રગટે તેવી એ જે-તે લેખકની જીવનદષ્ટિ પણ જેમાંથી પ્રગટે.

આપણી અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જેમ સ્વાભાવિક જ છે કે મરાઠી ભાષામાં વાર્તાસ્વરૂપ સમય પ્રમાણે બદલાતું રહ્યું છે, સમૃદ્ધ થતું રહ્યું છે. આજની મરાઠી વાર્તાઓમાં વિવિધ પ્રકારનું, વિવિધ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિકજૂથોનું પણ વાસ્તવિક જીવન સાકાર થતું જોવા મળે છે. મરાઠી વાર્તાની ભૂગોળ પણ ફેલાયેલી દેખાય છે. પોતાના સ્વત્વનો આવિષ્કાર કરતાં કરતાં મરાઠી પ્રાંતના એકેકા ખૂણેખાંચરે તે ફેલાયેલી દેખાય છે. પરદેશના લેખકોએ પણ પોતાનું ત્યાંનું જીવનદર્શન કરાવતું

વાર્તાલેખન કર્યું છે.

મરાઠી સાહિત્યના જૂના-નવા, જાણીતા-અજાણ્યા-ઓછા જાણીતા, શહેરી-ગ્રામીણ એવા વાર્તાકારોએ પોતાનું વાર્તાવિશ્વ પૂરી શ્રદ્ધાથી વાચકો સામે ખુલ્લું કરીને મૂક્યું છે.

આજ સુધીનો મરાઠી વાર્તાનો કાલખંડ વિવિધ જીવનદૃષ્ટિ અને કલાદૃષ્ટિનો અંગીકાર કરીને સંપન્ન વાર્તાલેખન કરનારો ગણાય છે. તેમણે નાનાવિધ, ગહન, અનુભવસમૃદ્ધ અને ખાસ તો વાચકોની સાહિત્યિક અભિરુચિને માત્ર પોષતું નહીં પણ તેને શ્રીમંત કરતું, અનુભવનું ભાથું આપનારું લેખન દિલ દઈને કર્યું છે. આજના લેખકોએ પોતાની ભૂમિકા તો પાછી જાળવી જ રાખી છે, એ છોડી નથી અને તોયે વાચકોના અનુભવવિશ્વને અનેક સ્તરદાર, અનેક પાસાદાર અને મરોડદાર (ઘાટીલું) કર્યું છે.

*

આ પહેલાં મહારાષ્ટ્રમાં યોજાતી વિવિધ વાર્તાસ્પર્ધાઓમાંથી સક્ષમ વાર્તાકારો મરાઠી સાહિત્યને મળી ચૂક્યા છે. પહેલાં મરાઠીમાં માસિકો ઘણાં નીકળતાં, વાર્તામાસિકો પણ. પણ આજે માત્ર વાર્તાને વરેલાં માસિકો રહ્યાં નથી, હવે દિવાળીમાં જ વાર્તાવિશેષાંકો નીકળે છે. પહેલેથી માંડીને મરાઠી વાર્તાઓનો આશરો એટલે એકમાત્ર દિવાળી અંકો.

મરાઠી વાર્તાઓના વર્ગીકરણમાં જોઈએ તો સાલ ૧૯૬૦ પછી દલિત અને ગ્રામીણ વાર્તાકારોનો રાફડો ફાટી નીકળેલો, જોકે '૬૦થી '૮૦ એ આ દલિત-ગ્રામીણ વાર્તાઓનો સુવર્ણકાળ ગણાયો છે.

ગ્રામીણ કે દલિત વાર્તાકારોમાં બાબુરાવ બાગુલ, વામન હોવાળ, કેશવ મેશ્રામ જેવા વાર્તાકારોએ આ બન્ને વાર્તાઓને એક અપૂર્વ ઊંચાઈએ લાવીને મૂકી દીધેલી. તો દલિત વાર્તાલેખિકાઓમાં પ્રતિમા ઈંગોલે, ઊર્મિલા પવાર કે પ્રજ્ઞા દયા પવારે ફક્ત સ્ત્રીઓના જીવનનો જ વિચાર કર્યો. પણ એના કરતાં જો એમણે માણસના જીવનનો વિચાર કર્યો હોત તો એ વાર્તાઓ વધુ વ્યાપક થઈ હોત. એની સામે જોઈએ તો બિનદલિત લેખિકાઓમાં આશા બગે કે સુકન્યા આગાશેએ આ વર્તુળને છેદીને બહાર નીકળવાની કોશિશ કરી છે. પુરુષસત્તાક વ્યવસ્થા પર આ લેખિકાઓએ આઘાત કર્યા હોય તોયે એ માળખામાંથી જ પુરુષને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરેલો તેમની વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. દલિત વાર્તાઓમાં પ્રજ્ઞા દયા પવારે ('અફવા ખરી ઠરાવી મ્હણૂન') એમની વાર્તાઓમાં "આજે વૈશ્વિકીકરણના જમાનામાં પણ જાતિવાદને પકડીને બેઠેલાઓની માનસિકતા"નું સૂક્ષ્મ સ્તરે વર્ણન કર્યું છે. સાથોસાથ તેઓ એમ પણ

કહેવા માગે છે કે દલિત ચળવળ જરૂરી છે પણ એણે કાળના પ્રવાહમાં થતા જતા ફેરફારો પણ સ્વીકાર્ય કરવા જોઈએ. અમે દલિત છીએ તો શું થયું ? સહાનુભૂતિ શું કરવા જોઈએ ?

ઉર્મિલા પવારની વાર્તાઓમાં દલિત ચળવળ અને સ્ત્રીમુક્તિની ચળવળની અસર છે. એમના લેખનમાં જીવ્યે જવું અને લખ્યે જવું બેઉનો - નાતો અતૂટ છે. એ કહે છે કે સ્ત્રીઓનું લેખન એ સમાજનું થર્મોમીટર છે.

ગ્રામીણ વાર્તાઓમાં જ આગળ જોઈએ તો સાલ ૨૦૦૦ પછી ગામડાંઓમાં પણ ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને પ્રિન્ટ મીડિયામાં ઇન્ટરનેટ, મોબાઇલ, લેપટોપ વગેરેના આક્રમણની અસર ત્યાંની યુવા પેઢી પર થઈ. ગામડાંની પરંપરા પાછળ પડતી ગઈ અને શહેરી રહેણીકરણી એ લોકો પર હાવી થતી ગઈ. ચંદ્રકાંત ભાલેરાવ, પ્રકાશ ખરાત જેવા દસેક વાર્તાકારોએ આ કથાવસ્તુનું નિરૂપણ કર્યું છે.

વિજ્ઞાનકથામાં '૭૦ પછીના વાર્તાકારો આગળ વધતા જોવા મળે છે. જયંત નારણીકર, સુબોધ જાવડેકર તો છે જ, પણ આજકાલ શુભદા ગોગટે, રેખા ભૈજલ, સુધીર થતે, નંદિની થતેની વિજ્ઞાનકથાઓ નજરે ચડે છે. નિરંજન ઘાટેની 'ઈ. સ. ૨૦૫૦નું નોબેલ પ્રાઇઝ' - એ વાર્તામાં મરાઠી લેખકને નોબેલ પ્રાઇઝ કેમ મળતું નથી ? - એ અફસોસની શોધ લેવામાં એમણે કમ્પ્યૂટરનો જોતર્યું છે. કમ્પ્યૂટર કહે છે કે લે, કેમ નથી મળ્યું ! મળ્યું જ છે ને ! જે-જે વિદેશી ભાષાને મળ્યું એનું અનુકરણ અને અનુસરણ તો મરાઠી નવલકથાએ કર્યું જ છે ને !

દિવાળી અંક 'ધનંજયે' ગયે જ વર્ષે - ૨૦૧૫માં વિજ્ઞાનકથાનો અંક પ્રકાશિત કરેલો. જેમાં ૪૪ વિજ્ઞાનકથા જોવા મળે છે. આ ૧૯૯૦થી ૨૦૧૨ સુધીની વિજ્ઞાનકથાનું એક સંપાદન હતું. છેલ્લીછેલ્લી વાર્તાઓમાં એટલે ૨૦૧૦થી ૨૦૧૨ સુધીમાં - યંત્રમાનવ, કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા, જૈવતંત્રજ્ઞાન, પરગ્રહ પરનો પ્રવાસ જેવા વિષયોની સાથો ઈર્ષ્યા, કાવાદાવા જેવા માનવવિકારોની અનેક ઝાલર પણ આ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. 'ચંદ્રકાંત' નામના દિવાળી અંકમાં રહસ્યકથાઓ લીધી હતી જેને ગૂઢકથા કહે છે.

સાલ ૧૯૯૦ પછીની વાર્તાઓમાં સતીશ તાંબે, પંકજ કુરુલકર જેવા વાર્તાકારોએ પોતાની વાર્તાઓમાં નવમધ્યમ વર્ગ (નીઓ રીચ ક્લાસ)નો ઉદય, બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીનો ઉદય, પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા થતી જીવલેણ હરીફાઈઓ, પરાકોટિનો વ્યક્તિવાદ અને તેમાંથી આવેલી આત્મમગ્નતા (સેલ્ફ સેન્ટર્ડનેસ), અર્થકેન્દ્રી જીવનવ્યવહાર, મોજશોખભરી જીવનશૈલી વગેરેને વણી લીધાં છે. આ ગાળો સમાજના દરેક સ્તરે અરાજકતા નિર્માણ કરનારો અને સમાજને સંભ્રમમાં નાંખનારો કાળ છે

જેનો પડઘો આ વાર્તાકારોમાં દેખાય છે. પણ આ વાર્તાઓમાં મોટે ભાગે બદલાતાં જીવનમૂલ્યોનું સમર્થન કરવાનું રહી ગયું છે.

આજે સૌથી વધારે લખાય છે તો તે પરિવારને લગતી વાર્તાઓ, કુટુંબવ્યવસ્થાને લગતી વાર્તાઓ. મોટેભાગે લેખિકાઓને હાથે લખાતી આ વાર્તાઓ. સંયુક્તથી માંડીને વિભક્ત સુધીનો રસ્તો જોવા મળે છે. લોહીનો નાતો હોય તેવા સંબંધોમાં રહેલી મડાગાંઠ અને એ જાળામાંથી ઊભાં થતાં તાણતણાવ અને પેચીદા પ્રસંગોમાં આ લેખિકાઓને શ્રદ્ધા હોય છે. સ્વ. ગૌરી દેશપાંડે ઉપરાંત આશા બગે, સાનિયા, સુનીતિ આફળે, જ્યોત્સના દેવધરથી માંડીને છેલ્લા દાયકામાં જોવા મળતાં મેઘના પેઠે, નીરજા, મૌનિકા ગજેન્દ્રગડકર, પ્રતિમા જોશી, પ્રજ્ઞા લોખંડેનું મરાઠી વાર્તાજગતમાં પોતાનું એક સ્થાન ચોક્કસ છે.

સાનિયા કહેવા માગે છે કે જે દેખાય છે તે બધી રીતે ચોતરફથી જોવું રહ્યું. આપણને એક અનુભવ અમુક રીતે થયો તો એ જ અંતિમ સત્ય કે એકમેવ સત્ય નથી. ('શોધ', 'પ્રતીતિ', 'ખિડક્યા' વગેરે સંગ્રહો).

આજની ઘડીના કહી શકાય એવા વાર્તાકારોમાં શ્યામ મનોહર, સતીશ તાંબે, ગણેશ મત્કરી, સંજીવ ઠાકર જેવા વાર્તાકારો પાસે એક વિશિષ્ટતાપૂર્વક જીવનદષ્ટિ હોય છે. એમની એ જીવનદષ્ટિ એમની વાર્તાને એકાત્મતા અને વ્યાપકતા મેળવી આપે છે. સંજીવ ઠાકર પાસે કલ્પનાશક્તિનો ભંડાર ભર્યો છે.

સતીશ તાંબે કે ગણેશ મત્કરીની વાર્તાઓ આપણી સંસ્કૃતિને આંચકો આપી જાય છે પણ એકદમ સ્પર્શવિશ (વહેમમાં !) લખાણ લખે, તેમના લખાણમાં અંગ્રેજી શબ્દો જે સહેજે બધે સાંભળવા મળે તે જ બહુ જોવા મળે છે તેથી આપણી ભાષા બચવાને બદલે વધુ ને વધુ અંગ્રેજી તરફ ઢળતી જાય છે.

બીજા એક સશક્ત વાર્તાકાર છે ભારત સાસણે. એમની વાર્તામાં ('સદુચ્યા દોન કથા') સાવ નીચલા મધ્યમ વર્ગના માણસનું જીવન ચીપિયામાં પકડીને તેમણે આપણને બતાવ્યું છે. સ્વની શોધમાં નીકળેલો માણસ પોતાને જ ગુમાવી બેસે છે. એમની એક વાર્તા એચ.આઈ.વી.-એડ્સના સંદર્ભે છે. 'સમાજને નૈતિકતા સમજાવવા કોઈ જતું નથી અને કોઈ એના પર કશું કહેતું પણ નથી.' - આ ભેદક સત્ય અહીં રજૂ થયું છે. બે અંતિમ વર્ગોની સ્ત્રીઓ ક્યારેય સાથે આવી ન શકે, સાથે બેસી ન શકે પણ એ શક્ય બને છે. એચ.આઈ.વી.ના સંસર્ગવાળી, સામસામા અંતિમ સમાજમાંથી આવતી સ્ત્રીઓ એકબીજાને મળે ત્યારે એમનો વર્ગભેદ, જાતિભેદ બધું ખરી પડે છે. મૃત્યુની સંભાવના એ ભેદને દૂર કરી દે છે. એકબીજાના ખભાનો આધાર લઈને એક સ્ત્રી બોલી ઊઠે છે કે આ પુરુષના વર્ણસે જ આપણને મૃત્યુને બારણે

ધકેલી મૂક્યા છે. સામેની પેલી નીચી મૂંડીએ માથું હલાવે છે. આ પ્રતીતિ એ બન્નેને એકસાથે લાવીને મૂકે છે. આ સત્ય અહીં નોંધાયું છે.

જૂનાજાણીતા અને મોટા ગજાના લેખક મધુ મંગેશ કર્ણિકનો વાર્તાસંગ્રહ ગયે વર્ષે જ બહાર પડ્યો છે. નામ છે 'અર્ધ્ય'. એમાં એમણે સ્ત્રીજીવનની શોધખોળ કરી છે. કેન્દ્રમાં છે સ્ત્રી જ સ્ત્રી છે અને તેય મધ્યમવર્ગની પણ તોયે તેની આજુબાજુનાં પાત્રો સમાજના દરેક સ્તરમાંથી આવે છે.

આજના અન્ય કલાકારો છે પાનવલકર, રાજેન્દ્ર બનહટ્ટી, શરદચંદ્ર ચિરમુલે, વિલાસ સારંગ, દિલીપ ચિત્રે, રાજન ખાન વગેરે.

૨૦૦૦ પછીની નાગરી વાર્તાઓમાં સાનિયા કે ગૌરી દેશપાંડેની વાર્તાઓમાં સ્ત્રી કુરૂપા કે અરૂપા હોય તોયે પુરુષપાત્રો બાકી રુઆબદાર અને સોહામણ હોય. જ્યારે મેઘના પેટે બન્ને પાત્રોને સામાન્યત્વ આપીને કથાને સર્વસામાન્ય માણસની વધુ નજીક લઈ ગયા છે. ગૌરી દેશપાંડે બિનધાર્મિક કથાકાર, સાચકલા વાર્તાકાર, બહુ વહેલા જતા રહ્યા ૨૦૦૩માં (ઈરાવતી કર્વેનાં દીકરી), પણ એ કહે છે કે સ્ત્રીમુક્તિ એ જીવન તરફ જોવાનો એક દૃષ્ટિકોણ છે, રસોઈકળા નથી. એમના લખાણમાં સ્ત્રીપુરુષના સંબંધોનું ચિત્રણ કરતી વખતે એમણે હંમેશા એક વાત જાળવી રાખી છે તે છે જવાબદારીની સભાનતા. પત્રકાર પ્રતિમા જોશીની વાર્તાઓમાં જાતિવાદ અને સ્ત્રીઓ એમની મુખ્ય પ્રેરણા દેખાય છે. તેમના પોતાના પત્રકારત્વના અનુભવમાંથી આવેલી વાર્તા 'જહનમ' વેશ્યાનું જીવન કરતા કરતા નર્ક જેવા એ દાહક અનુભવોના રસાયણને વાર્તારૂપ આપતા જાય છે એ વાત મનનીય છે. એમને પુરુષવાદને નકારનારો સ્ત્રીવાદ માન્ય નથી, સ્ત્રીને વ્યક્તિ તરીકે સન્માન આપનારો સ્ત્રીવાદ તેમને અપેક્ષિત છે.

આશા બેગનો 'મારવા' વાર્તાસંગ્રહ લેખિકાના સાંગીતિક પાયા પર મજબૂતાઈથી ઊભો છે. એમની પાસેથી પરંપરા અને નવતા વચ્ચેની દ્વંદ્વાત્મકતાની વાર્તાઓ મળી છે.

સાવ નવોદિત લેખિકા છે મુઘ્ધા દેશપાંડે - 'નાગરિક' નામનો એમનો વાર્તાસંગ્રહ વાચકોને જ પોતાના અનેક ચહેરા બતાવે છે. દરેક વાર્તા વાચકને હેયાસોંસરવી ઊતરે છે. એમાં બહુ મોટાં તાણતણાવ નથી કે નથી મોટો સંઘર્ષ પણ જે છે તે છે રોજિંદું જીવન. તોયે કેવું ? દૂર દેખાતું એક ચિત્ર પાસે આવતું-આવતું એકદમ આપણા પર વાર કરે તેવો માનસિક આઘાત આ દરેક વાર્તા આપી જાય છે. આ આઘાતમાંથી આપણે ઉપર આવ્યા પછી આપણે અનુભવી શકીએ છીએ કે આઘાત કરનારા પેલા ચિત્રનું કેન્દ્રબિંદુ તો એનું મન જ છે. ચહેરા વગરનું મન, ધોળું-કાળું મન પણ

પ્રભાવી મન.

વામન કાળે નામના નવોદિતનો વાર્તાસંગ્રહ છે 'અજ્ઞ'. માણસ એ કુદરતની મહાન દેન છે, સાથોસાથ અનાકલનીય અને ન ઉકેલાનારો કોયડો છે. વર્ષોનાં વર્ષો સાથે રહીને પણ માણસ સમજતો નથી, જાણી શકતો નથી. એનાથી આપણે અજાણ રહીએ છીએ અને એ જ આપણા જીવનની સૌથી મોટી શોકાંતિકા છે.

અને -

આજની વાર્તાઓમાં સૌથી જાણીતું અને મોટું ગણાતું નામ છે મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર. દિવાળી અંક 'મૌજ'ના સંપાદક શ્રી. પુ. ભાગવત પાસે તેઓ તૈયાર થયા છે (હાલમાં સંપાદક છે). એમને સ્ત્રીવાદી બંડખોરી પસંદ નથી. પણ એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં આત્મસજાગતા કે આત્મભાન જોવા મળે છે. નવી સદી એટલે ૨૦૦૦ની સદીના એક મહત્ત્વના વાર્તાકાર એટલે મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર. માણસના અરસપરસ નાતાનો તાગ લેનારાં આ લેખિકા, ઓછું લખનારાં પણ તોયે ખમતલ લખનારાં. એમનું વાર્તાજગત સમય પ્રમાણે ૧૯૯૦ પછીનું છે પણ ૧૯૬૦ પછીની મરાઠી વાર્તાની જે ઊંચાઈ હતી તેને તેઓ આંબી જાય છે. એમની વાર્તાઓમાં પ્રાયોગિકતા, આધુનિકતા અને નવતા તો છે જ, પણ તે કરતાંયે સવિશેષ પરંપરાગત રજૂઆત દ્વારા જ માણસ-માણસના ગૂંથાયેલા નાતામાંથી સનાતન મૂલ્યોનો તાગ લેવો અને એમાંથી વાચકોને એની અનુભૂતિ કરાવનારાં લેખિકા છે. એમની વાર્તામાં અભિવ્યક્તિ વાર્તાના આશય પર ક્યારેય હાવી થતી નથી તેવી જ રીતે એમનું મનન કથાનક પર ક્યારેય થતું નથી. તેમનું લેખન સંવાદ અને ચર્ચાપ્રધાન છે, તેમાં કેન્દ્રસ્થાને તો હંમેશાં કથાનક જ રહ્યું છે. એમની ઘણી વાર્તાઓ સ્ત્રીપ્રધાન ભલેને હોય તોયે રૂઢ અર્થમાં કહીએ તો એ પાછી સ્ત્રીવાદી તો નથી જ. એમની વાર્તાનું એક મુખ્ય લક્ષણ એટલે ક્યારેક તો લેખિકાએ પણ ધાર્યું ન હોય તેવું એકાદું સમર્થન (પ્રતિપાદન) વાચકના ખોબામાં કસ્તુરીની જેમ સહજતયા પડે છે. ભલે એમાં શ્રેષ્ઠ વાચકની સર્જનાત્મક પ્રતિભાને પડકાર આપે તેવી ક્ષમતા ન હોય તોયે દરેક વાચકની હચેળીમાં ખમખમ કરતું મૌલિકતાનું રોકડું નાણું મૂકવાની ક્ષમતા તો છે જ. તેમના 'ભૂપ', 'આર્ત', 'શિલ્પ' જેવા ત્રણ વાર્તાસંગ્રહોમાંની એકંદરે ૧૮ વાર્તાઓ, બાકીની છૂટક ૨૫ જેટલી વાર્તાઓ એટલું જ એમનું લખાણ છે.

'જન્મ' નામની એમની અતિશય ઉત્તમ વાર્તા જુઓ. - સંગીત તરફ જોવાના બે જુદા દષ્ટિકોણ પર તેઓ મૌલિક ભાષ્ય કરે છે. નાયક સત્યજિતની બા અભિજાત સંગીતની ઉપાસક છે તો બાપુજી કલાને વધુ ને વધુ કોમર્શિયલ-બજારુ કરવા પાછળ પડેલા છે. બન્નેમાં ઉત્તમ કલા તો છે જ પણ બન્નેનો જોવાનો દષ્ટિકોણ જુદો છે.

આ દ્વંદ્વમાં ફસાયેલા પુત્ર સત્યજિતની જીવલેણ ખેંચમતાણ લેખિકાએ એકદમ ક્ષમતાપૂર્વક બતાવી છે. શ્રેય અને પ્રેય એ બે દષ્ટિકોણ અજાણતાં જ વાચકને ઉકેલી આપે છે કે અરે, આ તો જિંદગી તરફ જોવાનો દષ્ટિકોણ છે !

અહીં અજાણતાં જ આપણા ખોબામાં કંઈક વધુ સારું પડ્યું છે એની પ્રતીતિ થાય છે. સંગીતમાં રહેલું શ્રેય અને પ્રેય - એના પર લેખિકા પોતાનું મૌલિક ચિંતન અને નાનકડું તાત્પર્ય વાચકની હથેળીમાં મૂકી જાય છે પણ એ દરમિયાન નાયકના બાપુજીએ રાખેલી માલવિકા નામની છોકરી માટે સત્યજિતના મનમાં શારીરિક ખેંચાણ ઊભું થાય છે, ફક્ત એક જ પ્રસંગ (અતિશય સંયમિત પણ રોમેન્ટિક અને અદ્ભુત મધુર) લખીને વાત મૂકી દે છે. શારીરિક સંબંધ પણ કલાની પ્રેરણા થવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

અને મને તરત યાદ આવી આ આત્મકથા -

વિદેશમાં ગયેલા ગિરીશ કાર્નાડ એમની આત્મકથામાં લખે છે -

ભારતમાં વાતાવરણ હજીયે પરંપરાગત હતું. શારીરિક સંબંધ એટલે લગ્ન પછીની વાત. ‘મારા જીવનનો અતિશય અંધારો આ સમયગાળો. પણ મેં સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલા આ બ્રહ્મચર્યને લીધે અઠવાડિયાઓ સુધી હું બહાર મારી જતો, આત્મહત્યાના વિચારોય આવતા. હું પોતાને શારીરિક-માનસિક રીતે નોર્મલ માનતો પણ ટ્રોંગિક અનુભવનો અભાવ અને શારીરિક તૃષ્ણાને લીધે મારી અંદર સર્જાતી વિનાશકારી પ્રવૃત્તિ જોઈને હું ગભરાઈ જતો. સદ્ભાગ્યે મારા નાટકે જ એમાંથી મારો છૂટકારો કર્યો. સત્યદેવના ‘યયાતિ’ના પ્રયોગો થતા ત્યારે સમય અને પૈસા બગાડવા મુંબઈ સુધી કોણ લાંબું થાય એમ વિચારીને હું સ્વસ્થ બેઠેલો. તો મદ્રાસની જ એક મહિલા મુંબઈ એ પ્રયોગ જોઈને આવી અને તેણે મને ફોન કરીને પૂછ્યું, ‘અરે, તમે એ પ્રયોગ જોવા કેમ નથી જતા ? આ તો બહુ મોટો ગુનો છે.’ પછી તો મુંબઈ ગયો અને જો ત્યાં નાટક જોયું ન હોત તો સાચે જ એ ગુનો ઠરત. મદ્રાસ આવીને મેં એનો આભાર માન્યો. તે આર્થિક રીતે ઉચ્ચવર્ગની પરિણિતા હતી. તેની સાથેની મૈત્રી વર્ષમાં જ પ્રેમ પ્રકરણમાં ફેરવાઈ. આ તૃપ્તિકારક સંબંધને લીધે મારામાં વ્યાપેલી વિધ્વંસક પ્રવૃત્તિમાંથી હું છૂટ્યો. આંતરિક બધિરતામાંથી છૂટ્યો. લૈંગિક ક્ષુધા શમવાથી નવી ચેતનાના અંકુરો ફૂટ્યા. મદ્રાસ આવ્યા પછી નાટ્યલેખનમાં હું કોરોધાકોર જ રહેલો, પણ આ સંબંધ બંધાયા પછી મેં ‘હયવદન’ લખ્યું. આ કાંઈ યોગાનુયોગ નહોતો, એના માટે લખેલાં પ્રણયગીતો એ નાટકમાં મેં લીધાં છે. એનો હિન્દી અનુવાદ એની સામે મેં મૂક્યો ત્યારે એણે કહ્યું કે મારા શરીરને આવી કોઈ ભેટ મળશે એવું મેં ધાર્યું નહોતું. જોકે મારેય એની સાથે લગ્ન કરવા નહોતા અને એનેય પોતાનું સમુંસૂતરું

લગ્નજીવન ભાંગવું નહોતું. બહાર અમે ક્યાંયે સાથે ફર્યા નહીં.” એના પતિને આ સંબંધની જાણ થઈ હતી. ઘણી વાર એ લોકો સાથે હોય અને એનો પતિ આવી ચડતો, બેસી રહેતો અને પેલીની પાછળ-પાછળ જતો રહેતો. કાનૈડ કહે છે, “જ્યારે એમણે ‘બળી’ નાટક લખવા લીધું ત્યારે એમાં રાજા યશોધર બહાર ઊભો હોય છે અને એની પત્ની માહૂત અંદર અષ્ટાવકના સહવાસમાં હોય છે. વાસ્તવિકતા મારા નાટકમાં રજૂ થતી હતી. હું નાટકમાં યશોધરની હાલત સમજવા કોશિશ કરી રહ્યો હતો પણ હકીકતે તો હું અષ્ટાવકની જગ્યાએ હતો. સરસ્વતીથી મેં કાંઈ છુપાવ્યું નથી, એને પણ દાંભિકતા પસંદ નથી.”)

મોનિકા એક ઉત્તમ નિવેદક તરીકે પોતાની જાતને સંતુલિત રાખે છે.

એમની બીજી એક ઉત્તમ વાર્તા છે ‘નાળ’ – એમના વાર્તાસંગ્રહ ‘ભૂપ’માંની. આ વાર્તામાં ઉત્તમ નિવેદક તરીકેની તેમની ક્ષમતા આપણને જોવા મળે છે. મધ્યમ વયની એક સ્ત્રી છે, પણ કથા ઉકેલાતી જાય છે તે તેની પુત્રી નેત્રાની નજરે અને તેય ત્રીજા પુરુષમાં. પુત્રી નેત્રાનું પહેલા પુરુષમાં નિવેદન નથી તોયે કેમેરો એની નજરમાંથી ફરે છે. અનાયાસે જ માતા સુમિત્રા માટે આપમેળે જ એક તટસ્થતા મેળવી જતું આ નિવેદન અનિર્ણાયક તો છે જ પણ નેત્રાની નજરે માતા માટેની શરમ થવી ત્યાંથી માંડીને તેને માટે સહાનુભૂતિ થવી એ પ્રવાસમાં વિલક્ષણ ક્ષણતા છે. વાર્તાના પ્રવાહમાં અનેક શક્યતાઓ વાયકના ખોળામાં સૂચકપણે ઠાલવીને પોતાનું આ નાનકડું તાત્પર્ય સિદ્ધ કરીને વાયકોને અસ્વસ્થ વળાંકે છોડી દેવા એ વાર્તાની સિદ્ધિ છે. વિશ્વના અનેક મૂળભૂત મુદ્દાઓને સ્પર્શનારી આ વાર્તા એકેય અભિનિવેશ ન લેતાં વાયકોને અજંપ કરી મૂકે છે.

સવિશેષે સ્ત્રીના જીવનનું શ્રેય, શરીરસુખ અને હવાઈ માનસિક ઓસ્થવો - એ બધાં વચ્ચે રહેલો આંતરિક નાતો, નૈતિકતા, મનની નિર્મળતા એવાં અનેક આશયકેન્દ્રોને પાંખમાં લેતી આ એક દીર્ઘકથા કહી શકાય. અને મોનિકાએ જબરી તાકાતથી એને ખમી જાણી છે. પોતાના આશયકેન્દ્રોનું સંતુલન જાળવતી, આગળ વધતી વધતી વાયકોને સમૃદ્ધ કરતી આ એક દીર્ઘકથા છે. માનવી સ્વભાવનું આકલન અને ગહન ચિંતન - જેમ કે સુમિત્રા પોતાની પુત્રી નેત્રાને વાળ ઓળતી વખતે કહી જાય છે કે અલી, ધીમે..ધીમે..વાળનાં મૂળિયાં નાજુક હોય છે ! અહીં તકલાદી નાટ્યાત્મકતા નથી. જોતાની વારમાં માતા સુમિત્રાના મનમાંની એક ભીની મમતા દેખાય, પણ આવી વાર્તા વાંચતાં પોતાની પુત્રી - જેને અન્યાય થયો છે તેને કહેવા માગે છે કે, “અલી, તારું સ્ત્રીત્વ જાળવ, એનાં ઊંડાં મૂળિયાં નાજુક હોય છે. એક સ્ત્રી તરીકે આપણામાં જે નાજુકાઈ છે તેને જાળવવાની છે, પણ સાથોસાથ દીકરા,

હું જેમાંથી પસાર થઈ તેમાંથી તારે પણ થવું પડે, તો તારાં નાજુક મૂળિયાંને સાચવ.” વાયકોના મનમાં આ બધું જ તૈયાર થતું જાય છે અને એ જ એ વાર્તાનું સર્જનશીલ સૌંદર્ય છે. એ માટે એમને ભાષાકીય નાટ્યાત્મકતાનો આશરો લેવો પડતો નથી.

*

આજની મરાઠી વાર્તામાં અનુભવનો વિસ્તાર સાધ્યો છે પણ નવા જોમથી વાસ્તવિક વાર્તા લખાવી જોઈએ તેવું જોવા મળતું નથી. મરાઠી સાહિત્યમાં આકોશપૂર્વક ફરિયાદો જોવા મળે છે કે વાર્તાલેખનનો પરીઘ સંકોચાતો જાય છે. '૬૦થી '૭૦ના દશકામાં દિવાળી અંકોમાં વાર્તાઓ જે જોશભેર લખાતી તે પછી '૮૦માં લગભગ સાડાચારસો દિવાળી અંકોમાં તો ઊલટ જોશભેર લખાતી ગઈ પણ આજે તેમાંના અર્ધા દિવાળી અંકો પણ નીકળતા નથી.

આજનાં મરાઠી સામયિકોમાં હાથમાં લીધા પછી પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાચકને જકડી રાખે તેવી વાર્તાઓ માંડ જોવા મળે છે. મરાઠીમાં વાર્તાનું સ્વરૂપ જે ઊંચર્યું તે સામયિકોને ખોળે જ ઊંચર્યું. 'સત્યકથા', 'મૌજ', 'માહેર', 'પ્રપંચ', 'માનિની', 'મિળૂન સાર્યાજણી'— જેવાં ફક્ત ને ફક્ત વાર્તાને વારેલાં સામયિકોનો એક જમાનો હતો. પણ હવે એ સામયિકોની સંખ્યા ઘટતી ગઈ. હવે સામયિકો જ ગણ્યાગાંઠ્યાં થઈ ગયાં ત્યાં વાર્તાઓ પણ આવીઆવીને કેટલી આવવાની ? સામયિકો ઓછાં થઈ ગયાં તો સામયિકો વગર છપાવવી ક્યાં આ વાર્તા ? આ પણ સવાલ મોં ફાડીને ઊભો છે. અને તેથી વાર્તાલેખકોનો સામયિકો સાથેનો જે પેલો દૃઢ નાતો હતો તે જ તૂટી ગયો છે. આજે 'અંતર્નાદ' સિવાય એક પણ માસિક વાર્તાને લેતું નથી, જે બધો દોરોમદાર છે તે દિવાળી અંકો પર.

અને ખાસ તો યુવા વાચક વર્ગ જે મરાઠી વાર્તાને મળતો તે હવે અંગ્રેજી તરફ વળ્યો છે. ચોક્કસ, મરાઠીમાં પ્રમાણમાં વેચાય છે ઘણું પણ નવી પેઢી મરાઠી વાર્તાથી દૂર થઈ ગઈ છે.

સંપાદક અને લેખકો ભેગા મળીને જે ચર્ચાવિચારણા કરતા, તે અંગે થનારો પત્રવ્યવહાર, વાર્તાવાચન-મંડળની પ્રવૃત્તિઓ કે પછી એક જ વાર્તા પર પણ થયેલું વિવેચન વગેરે એ તો એક ઇતિહાસ થઈ ગયો છે.

સાલ ૧૯૯૦ના દશકામાં દૂરદર્શન પર આ વાર્તા પરથી શ્રેણીઓ આવતી પણ જેમ જેમ વાહિનીઓ એટલે ચેનલ્સ વધતી ગઈ તેમ તેમ લાંબાલચક કથાવસ્તુવાળી શ્રેણીઓ આવવા માંડી અને મરાઠી વાર્તા દૂરદર્શન પરથી પણ દૂર દૂર જતી રહી. પછી તો એ વાર્તા બજારમાં વેચાનારી એક ચીજ બનીને રહી ગઈ.

પાછી લોકપ્રિય વાર્તાકારોની ખોટ નથી, પણ જે ખોટ સાલે છે તે હૈયાસોંસરવી

ઊતરી જનારી, મનને ખળભળાવી મૂકનારી, અજંપ કરી દેનારી સાહિત્યિક વાર્તાની વાત છે.

સાલ ૧૯૬૦થી '૯૦ સુધી તો રહસ્યકથા, વિજ્ઞાનકથા પણ સતત નજરે ચઢતી રહેતી પણ એય હવે લગભગ નામશેષ થઈ ગઈ છે. હાસ્યકથા કે શિકારકથા પણ જોવા મળતી નથી. અપવાદ બાદ કરતાં ક્યારેક એકાદી નજરે ચઢી જાય છે.

પહેલાંનાં એટલે નવી સદીની શરૂઆતના, હમણા-હમણાના વાર્તાકારો જે હતા તેમાંનાય કેટલાક આજની તારીખમાં નવલકથા તરફ વળી ગયા છે તેથી હવે વાર્તાલેખનમાં તેમની ગતિ મંદ થઈ ગઈ છે.

'૯૦ પછી આવનારા નવા અને જૂના લેખકોએ પોતાના જૂના ખૂંદેલા રસ્તા છોડ્યા નથી, નવી વાસ્તવિકતાઓ સ્વીકારીને તેમનો પ્રવાસ થયો નથી.

તો નવા જોમના વાર્તાકારોમાં સમકાલીન સંદર્ભવિશ્વને અનુષંગે આખાય વિશ્વમાં થતી ચઢઊતરને શબ્દમાં ઉતારવા માટે વાર્તા પરની જે પકડ જોઈએ તેવી તેમનામાં બહુ ઓછી દેખાય છે. કારણ કે મોટા ભાગના માટે વાર્તા લખવી એક એમનો શોખ ગણાય છે. અને એ શોખ સામયિકમાં છપાઈને દેખાવો જોઈએ એટલી હોંશ હોય છે. કોઈ એને ગંભીર દષ્ટિથી જોતું નથી. બેચાર જણાએ આપણને વખાણ્યા. સસ્તી વાહ વાહ થઈ એટલે આપણે ફુલાયા. તેથી જ આજકાલ વાર્તાલેખન એટલે એવી સમજ (કે ગેરસમજ !) દઢ થયેલી જોવા મળે છે કે આપણો અનુભવ હોય કે બીજાનો, પણ એનાં કાલ્પનિક પાત્રોનો આશરો લઈને એ અનુભવને જરીક જોરદાર બનાવીને એને શબ્દદેહ આપ્યો એટલે થઈ ગઈ વાર્તા અને પડી ગયો વટ. એમાં ચટપટા પ્રસંગો હોય, થોડું હાસ્ય ભભરાવ્યું હોય, લાગણીવેડાં હોય એટલે થયું, બસ.

આશાતાઈ સાથે એક વાર વાત થયેલી ત્યારે તેમણે કહેલું કે લેખકની મનોભૂમિ ફળદ્રુપ જોવા મળતી નથી. તેથી જ સારો પાક ઊતરતો નથી.

આજની મરાઠી વાર્તામાં ભ્રષ્ટાચાર, અન્યાય, અત્યાચાર, કોમી હુલ્લડો, સ્ત્રીપુરુષના સંબંધો, મનોરુગણતા, અનાથ કે દત્તક બાળકો, સંતાનોના પ્રશ્નો, બૈંક કે કોર્પોરેટ ઓફિસોના વ્યવહારો, વૃદ્ધોની બિસ્માર હાલત, ગરીબાઈ, પાણીની તંગી, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના લાભગેરલાભ, ગ્રામ્યજીવનના બદલાયેલા રંગરૂપ, બચત-સુવિધા અને આરક્ષણના લીધે મહિલાનું થયેલું સબળીકરણ તેમજ આવતી કાલનું આભાસી જગત - આવા વિષયો તો જોવા મળે છે. પણ એ માટેનું જે આકલન થયું જોઈએ તે તે ઉપરછલ્લું જ હોય છે, તેમાં બારીક નિરીક્ષણશક્તિનો તેમજ અભ્યાસ કે વ્યાસંગનો અભાવ જોવા મળે છે. તેથી આ વિષયો ફક્ત નવીનતાભર્યાં લાગે છે પણ એમાં વાર્તાતત્ત્વ જોવા મળતું નથી. તેમાં એકસૂત્રતા જોવા મળતી નથી. પાત્રોના

આચારવિચારમાં પણ સુસંગતિ જોવા મળતી નથી તેથી વાચક પર તેની કોઈ અસર થતી નથી. ઉપરોક્ત થોડા લેખકોને બાદ કરતાં આજની મરાઠી વાર્તાઓ ફેસબુક કે ઇન્ટરનેટ વર્તુળમાં મુકાય એવી છે.

૧૯૬૦ પછી આવેલી અર્થસભર ગ્રામ્ય કે દલિત વાર્તાઓ આજે પણ ચાલુ જ છે, પણ એનાં એ જ રોદણાં છે. થઈ થઈને કેટલી સહાનુભૂતિ થવાની !

ગામડાનો કોઈ લેખક એકાદી સારી વાર્તા લખી ગયો, એની વાર્તા વખણાઈ તો પોતાને શહેરના ઉત્તમ વાર્તાકારોની હરોળમાં બેસાડી દે છે અને પોતાની વાર્તાનું અસલ પોત એ ગુમાવી બેસે છે.

વાર્તાઓ પોતાનું કૌવત તો ગુમાવી બેઠી છે પણ લેખક કે સંપાદક તરફથી એનું સંમાર્જન થતું નથી. મરાઠીમાં અમે જેને સંસ્કાર કરવા કહીએ છે તે ક્યાં વગર જ વાર્તા મોકલાય પણ છે અને છપાય પણ છે. પછી સસ્તી વાહવાહ થાય છે પણ મોંઘી વાહવાહ એટલે સાચી વાહવાહ થતી નથી. સંપાદકો વાર્તા સાભાર પરત મોકલે પણ તેનું કારણ કહેતા નથી, નહીં તો એ કારણ પર વાર્તાકાર વિચારતો થાય. વડીલ સાહિત્યકારો પણ નવાને વાંચીને તેમની પીઠ થાબડતા નથી.

*

મેં મોનિકા ગજેન્દ્રગડકર પાસે આજની મરાઠી વાર્તા માટે પુછાવ્યું તો એમણે કહેવડાવ્યું કે : ખાસ તો પ્રિન્ટ મીડિયા નવી પેઢીને સાવ જુનવાણી લાગે છે. તેથી જ એ ઇ-બુક્સ તરફ વળી છે. આજના વાર્તાકારો પાસે કલ્પનાશક્તિ જ નથી, તો કલ્પના સૂઝવાની ક્યાંથી ? તેથી તેમની રજૂઆત જામતી નથી.

સંજીવ ઠાકરે કહ્યું કે નવોદિતોને વાર્તાસ્પર્ધા કે પુરસ્કારો દ્વારા ઉત્તેજન મળતું નથી.

તેમણે એક મજેની વાત કરી : અમેરિકા ગયેલાં સંતાનો, અહીં રહી ગયેલાં માબાપોની વાર્તાઓનો તો જે રાફડો ફાટ્યો છે તેમાં અમેરિકા ખલનાયક જેવું થઈ ગયું છે. સાસુ વહુ જેવું જ આ એક અમેરિકા-પ્રકરણ થયું છે. ખેંચી ખેંચીને કેટલું ખેંચવું ? તેમાંયે પાછું સાસુઓ કે વડીલોના માઝા મૂકેલા ત્રાસની વાત લખાતી નથી.

વાર્તાના અનુવાદો થતા નથી, કોઈ સંસ્થા આગળ પડીને કરાવતી નથી. વ્યક્તિગત કોઈ પોતાના અનુવાદો કરાવી લે તેથી કસદાર વાર્તા બહાર જતી નથી. આજે વાર્તાકારો પાસે અનુભવોની ભરમાર હોવા છતાંયે એ અનુભવો ફીકા પડે છે તેનું કારણ છે ચિંતન-મનન અને સંમાર્જનનો અભાવ.

છાપાના સમાચારો, તેની પાછળનું મનોવિજ્ઞાન એના પર વિચાર કરીને કથા લખાતી નથી. જેમ કે અટલબિહારી બાજપેયીને અલ્લાઈમર થયો છે, તેમને ઘરે જઈને

રાષ્ટ્રપતિ પુરસ્કાર આપે છે ! એમાંનું કારુણ્ય ક્યાં છે ?

હવે મઝિયારામાંથી છૂટા પડીને વિભક્ત કુટુંબો થયાં તેની વાતો ઘણી આવી ગઈ, ચવાતી ગઈ પણ છૂટાછેડા, લીવ-ઇન-રિલેશનશીપ તો આપણી આજુબાજુ બે હાથ ફેલાવીને પથરાયેલાં જ છે તોયે એના પર વાર્તા ઝટ લખાતી નથી.

મને થાય કે -

એમનો પાડોશી પ્રાંત એટલે આપણું ગુજરાત ! એના ગોધરાકાંડ કે તેનાયે પહેલાં ભૂકંપ આવ્યો તો તેનો પડઘો મને ખાસ ક્યાંયે દેખાયો નથી.

તો - એમના મરાઠી ખેડૂતો છેલ્લાં દસ વર્ષથી આપઘાત કર્યા કરે છે તેના પર આપણે ત્યાં ક્યાં વાર્તા લખાઈ છે ? સંવેદનશીલતાનો હ્રાસ

(એક આડવાત - બંગાળીમાં મહાદેવીની 'આફ્ટર કુરુક્ષેત્ર'માં 'સૌવાલી'. કથાનક જૂનુંજાણીતું, મહાભારતનું... પણ એની રજૂઆત ? સાવ નોખી-અનોખી ! ધૃતરાષ્ટ્રની દાસી સૌવાલીથી જન્મેલો સૌવાલ્ય અર્થાત્ યુયુત્સુ. કૌરવવંશની કરુણતા કે ૧૦૦-૧૦૦ પુત્રો હોવાં છતાંયે એમનું તર્પણ તો પેલા અનૌરસ ગણાતા યુયુત્સુએ જ કર્યું. એક થપ્પડ લગાવી દીધી. અનુવાદ - એતદ્.)

નવોદિત વાર્તાકારો થોડા હતાશ છે. તેમણે કહ્યું કે આજની મરાઠી વાર્તાનું ચિત્ર ખાસ ઉત્સાહવર્ધક નથી પણ નિરાશજનક છે. નવોદિત વાર્તાકાર ઉવાચ : હાલત સ્થિર છે, જૈસે થે. ચમત્કારની રાહ જોઈએ છીએ. શું કરીએ ? કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥

સંદર્ભગ્રંથો

૧. 'સ્ત્રીવિખિત મરાઠી કથા, ૧૯૫૦થી ૧૯૧૦' અરુણા ઢેરે.
૨. 'અંતર્નાદ' માસિક
૩. 'લલિત' - મરાઠી સાહિત્યનું ખબરી માસિક

(તા. ૧૩,૧૪,૧૫ મે, ૨૦૧૫ના રોજ અમદાવાદ ખાતે, મુ. ધીરુબહેન પટેલ આયોજિત મુંબઈની 'લેખિની' સંસ્થાની વાર્તા-કાર્યશિબિર માટે લખાયેલો લેખ.)

ગુજરાતી સુધારક યુગ : સંસ્કૃતિવિમર્શ સંદર્ભે

■ પ્રવીણ દરજી ■

: ૧ :

કોઈ પણ સર્જક, કોઈ પણ સર્જકની કૃતિ, એના પોતાના સમયથી, તેનાં બલાબલોથી, ક્યારેક અસ્પૃષ્ટ રહી ન શકે. જે વાતાવરણમાંથી તે પોષાયો છે, જેમાંથી એ શ્વાસ ભરે છે તે પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ રીતે તેની કૃતિમાં સમરસ થતું આવવાનું જ. ક્યારેક તે તેમાં તેના અતીતને અને અનાગતને પણ કોઈક તંતુ રૂપે ખેંચી લાવતો હોય છે. જ્યારે જ્યારે શુદ્ધ કળાકૃતિની વાત થઈ છે ત્યારે પણ આ સત્ય તેના સૂક્ષ્મ રૂપે તો ત્યાં પડેલું જોવા મળશે જ. સર્જકનો શબ્દ એમ કૃતિમાં વિનિયોગાય છે ત્યારે તે વાતાવરણમાંથી ઘણુંબધું શોષીને આવ્યો હોય છે. કોઈ પણ યુગનું કે કોઈ પણ ભાષાનું સાહિત્ય લો, તે તેની સંસ્કૃતિના છેક તલની સૂક્ષ્મ અભિવ્યક્તિ એમ બની રહેતું હોય છે. કોઈકે આ સંદર્ભે સાચું કહ્યું છે : તમે મને કોઈ પણ પ્રાન્તનું, દેશનું, નામદામ પાડ્યા વિના થોડું ગદ્યપદ્ય-સાહિત્ય આપો. તે વાંચીને હું કહી દઈશ કે એ પ્રદેશ, તેના લોકો અને સંસ્કૃતિ કેવાં છે. સાહિત્ય એમ જે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિનું, તેની માનવચેતનાનું પરિણામ છે. પ્રજા ચેતનાને, તેની સંવેદનાને કે તેના આત્માને પામવા માટે તેથી જ સંસ્કૃતિ અને તેના વિવિધ સંદર્ભોમાં સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો માનવમનની, જે તે પ્રજાની આંતરસમૃદ્ધિની, અનુભૂતિપ્રદેશની અનેક દિશાઓ લાધી રહે. તુલનાત્મક માર્ગે આગળ વધતાં વળી બીજાં આશ્ચર્યકારક પરિણામો પણ મળી રહે. બીજી રીતે કહીએ તો કોઈ એક કૃતિ-Text માત્ર એક કૃતિ નથી હોતી. તેમાં બીજી અનેક કૃતિઓ નિહિત હોય છે. સંસ્કૃતિવિમર્શના સંદર્ભે એવી Text કે સાહિત્ય જે નવા ખૂણા ચીંધી રહે છે તેનો આજના Global સમયમાં એક ખાસ મહિમા છે. આજે આપણે સ્થળ અને સમયનાં નવાં પરિમાણો પાસે ઊભા છીએ ત્યારે, સંસ્કૃતિને બદલે બહુવિધ સંસ્કૃતિઓના આયામો નજરે નિહાળી રહ્યા છીએ ત્યારે, આ પ્રકારનો અભ્યાસ અ-નિવાર્ય બન્યો છે. એમ કરવા જતાં આપણે અતીત અને વર્તમાનનાં કેટલાંક નવાં રૂપો પાસે મુકાઈશું. ભવિષ્યનો એક જુદા પ્રકારે જ ભાવબોધ કરી રહીશું. આપણે અને આપણા પૂર્વજને પણ કદાચ નવા રૂપે ત્યાં પામવાનું બનશે. કૃતિની સાથે

સંસ્કૃતિનો 'અમળાટ' પણ ત્યાં પ્રત્યક્ષ થઈ રહે.

: ૨ :

અહીં 'સંસ્કૃતિ' કે 'સંસ્કૃતિવિમર્શ' સંજ્ઞા વિશે પણ જાણી લેવું રહે. દરેક પ્રજાને એની અલગ અલગ સંસ્કૃતિ હોય છે. સાદી ભાષામાં કહીએ તો સમૂહમાં જીવતાં જીવતાં તેણે પોતાના જીવનમાંથી - રહેણીકરણીમાંથી કેટલાંક સારવી લીધેલાં વિધાયક સત્યો. ઉમદા જીવનપ્રણાલી. વધુ સારા થવાની તેની આંતરબાહ્ય મથામણ - ચિંતા. વિચાર-વાણીથી માંડીને તેનું ખાવુંપીવું, પહેરવું-ઓઢવું, રહેવું, ઘરનો અસબાબ, તેની ઉદ્યમશીલતા, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો, લગ્ન, જાતીય જીવન, ધર્મ, અધ્યાત્મ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, વિવિધ વિચારધારાઓ, કથાઓ-પુરાકથાઓ, દંતકથાઓ, વિવિધ કળાઓ, કાવ્યો, શિક્ષણ, સંસ્થાઓ, ઉચ્ચ ધોરણો, રાજ્ય, રાજ્યકર્તા, મહાજન રીતિરિવાજો, રાજ્યપદ્ધતિ, વહીવટીતંત્ર, વ્યક્તિગત સંબંધો અને તેની ગરિમા, પ્રકૃતિ, ઈશ્વર વગેરેના વિચારો, નીતિ વગેરે વગેરે અનેક બાબતો 'સંસ્કૃતિ' શબ્દમાં સમાવિષ્ટ થતી આવી છે. કહો કે આખોય જીવનકલાપ અહીં વ્યાપક રૂપે ખીલી રહે છે.

પણ આવી 'પોતાની' ગણાયેલી સંસ્કૃતિ ક્યારેક વિદેશી આક્રમણોથી, વિદર્શીઓના પ્રભાવથી, યુદ્ધોથી મુશ્કેલીમાં પણ મુકાય. જે સંસ્કૃતિ વડે સુખમય જીવનનો અભિલાષ સેવ્યો હોય તેની ઉપર જ કુદારાઘાત થતાં તેના કેટલાક અંશો ક્ષત-વિક્ષત થઈ રહે. આક્રમણકર્તા વિજયી નીવડે તો તેની સંસ્કૃતિ તે હારેલી પ્રજા ઉપર લાદવા પ્રયત્ન કરે તો બે સંસ્કૃતિ વચ્ચે સંઘર્ષની સ્થિતિ આવી પડે, ક્યારેક આક્રમણકારની સત્તાપ્રભાવકતા વધતાં ક્યાંક સમાધાન કરવાની સ્થિતિ આવે તો ક્યારેક પરાભવ પામેલી પ્રજા પોતાને, પોતાની સંસ્કૃતિને સંકોચી પણ રહે. નવું અનનુકૂળ હોય કે તેનો ભય હોય તો તે કૂપમંડૂકતા પણ ધારણ કરી રહે. ક્યારેક પોતાની સંસ્કૃતિના કેટલાક અંશો અભ્યાસીઓને જીર્ણ લાગવા માંડે અને વિજેતાની સંસ્કૃતિના કેટલાક અંશોને ગ્રહણ કરવા તે તૈયાર થાય કે તેની તરફદારી કરે. કેટલાક એવા પણ હોય કે પોતાની સંસ્કૃતિના અથવા તો ધાર્મિક માન્યતાઓના અમુક અંશો તજવા તૈયાર જ ન હોય ત્યારે એવી સમયાવધિમાં, પેલી 'સંસ્કૃતિ'માં ઠીક ઠીક ઊથલપાથલો જણાય, ઉન્મૂલન, સ્થાપન-ઉત્થાપન એવું તેવું પણ જોર પકડે ત્યારે એ સંદર્ભે ઘણા પ્રશ્નો જાગે. ડહોળાયેલા એવા પાણીમાં કશાનું પણ ચોખ્ખું પ્રતિબિંબ મળવું મુશ્કેલ બને. ગ્લોબલની બહુવિધ સંસ્કૃતિના વિભાવ કરતાં આ બાબત તદ્દન જુદી છે. અહીં 'પોતાની' 'સંસ્કૃતિ' કટોકટીમાં મુકાય એ પ્રશ્ન છે.

આવી સાંસ્કૃતિક કટોકટીનો, ઈ. સ. ૧૮૧૮માં ગુજરાતમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો આરંભ થયો, તે પૂર્વેથી, ગુજરાત અને એનાં પડોશી રાજ્યો અનુભવ કરી રહ્યાં હતાં. અંગ્રેજોના શાસન પછી પરિસ્થિતિમાં સુધારો જરૂર થાય છે પણ સાંસ્કૃતિક અને ઇતર સમસ્યાઓ તો પાર વિનાની રહી હતી. ૧૮૧૮નાં ને આસપાસનાં વર્ષોમાં વિવિધ રાજવીઓના અંદર અંદરના ઝઘડા, પ્રજાના જાન-માલની રક્ષાના પ્રશ્નો, ઇજારદારોનો પ્રજાને રંજાડ, ચોથ ઉઘરાવનારાઓની જોહુકમી, લૂંટફાટના વધતા બનાવો વગેરેએ પ્રજાને સાવ નિર્માલ્ય બનાવી મૂકી હતી. મગનલાલ વખતચંદ નામના એક કવિએ તો ‘અમદાવાદનો ઇતિહાસ’માં આવી હૃદયદ્રાવક સ્થિતિ માટે જે લખ્યું છે તે અહીં સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

હાલતાં દંડે, ચાલતાં દંડે, દંડે સારા દીન
છાતી ઉપર પથ્થર મૂકી, પૈસા લેતા છીન.

આર્થિક વિપદાઓની સામે અશિક્ષિત પ્રજાની ધર્માધતા, ભૂતપ્રેત, જંતરમંતરના - ભૂવા વગેરેના ખ્યાલો, ચમત્કારોમાં શ્રદ્ધા - પ્રજા જાણે કોકડું વળી ગઈ હતી. ભીરુ અને હતવીર્ય બની ગઈ હતી. જ્યાં આ દશા હોય ત્યાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-કલા વગેરેની તો વાત જ ક્યાંથી હોય ? ભૂગોળ શીખવનાર શિક્ષક પણ અંગત રીતે પૃથ્વી ગોળ છે અને ફરે છે એમ ત્યારે માનતો નહોતો એવી દુઃસહ સ્થિતિ હતી. સામાજિક સમસ્યાઓ પણ પાર વિનાની હતી. છોકરીને દૂધપીતી કરવાનો ચાલ, બાળલગ્નો, વિધવાના પ્રશ્નો, અજ્ઞાનને અભાવે થતા રોગો - રોગચાળો, ધરતીકંપની ૧૮૧૮માં બનેલી ઘટનામાં વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાએ ફેલાવેલી અફવાઓ - સ્ત્રીઓની ગુલામ જેવી સ્થિતિ, વ્યસનો, મંત્રતંત્ર આ સર્વથી પ્રસ્ત સમાજ નિશ્ચેષ્ટ અવસ્થામાં જીવી રહ્યો હતો. આપણી ‘સંસ્કૃતિ’ના ઉજ્જવલ અંશો ઠરી - ઠબી ગયા હતા.

આવા વિપરીત દિવસોમાં સહજાનંદ સ્વામીએ સમાજ અને ધર્મને ક્ષેત્રે સુધારણાનું સ્તુત્ય કાર્ય બજાવ્યું. હિન્દુ-મુસલમાન-પારસી તેમજ પછાત ગણાતી અનેક કોમોમાં તેમણે નવી હવાનો સંચાર કર્યો. ‘વચનામૃત’ અને ‘શિક્ષાપત્રી’ દ્વારા ધર્મમય, નીતિમય, વ્યસનમુક્ત જીવન જીવવાની ટહેલ નાખી, તેમનો જ્ઞાનાગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્યો, જીવન જીવવાનો સાચો નીતિમય માર્ગ પ્રબોધ્યો. આમ કંઈ આશાનું કિરણ ઊઘડી આવ્યું હતું ત્યાં તો સૂરતની ભીષણ આગે આખા સમાજને હચમચાવી મૂક્યો. એ નિમિત્તે ભૂતપ્રેતની વાતો પાછી હવામાં આવી. અનિષ્ટનો ફૂર પંજો સર્વત્ર મંડરાયેલો છે તેવી લાગણી લોકોમાં પ્રવર્તવા લાગી. આ વાત તે કાળની કવિતામાં અને નવલકથાઓમાં જુદે રૂપે આવતી ગઈ.

આવા દિવસોમાં અંગ્રેજોએ હિન્દના વતનીઓ માટે નિશાળો શરૂ કરવાનો ઉપક્રમ સેવ્યો. સાથે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ પણ કંઈક અંશે ધર્મપ્રચારનો આશય સેવી આગવી શાળાઓ શરૂ કરી. સાથે તેમણે સેવાપ્રવૃત્તિઓનો પણ આરંભ કર્યો. દવાખાનાં, ધાર્મિક સંસ્થાનો પણ ઊભાં કર્યાં. તેઓએ તે માટે ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ પણ કર્યો. પરિણામે ડૉ. ડ્રમંડ, વિલિયમ ફોર્બ્સ, વિલિયમ ક્લાર્કસ, ટેલર વગેરે પાસેથી તેમની વિદ્યોપાસનાના નિર્વાજ ફળરૂપે આપણને ગુજરાતી વ્યાકરણો મળે છે. અંગ્રેજોનો વહીવટ વધુ સ્થિર થતાં તેઓ શિક્ષણ પ્રત્યે એકાગ્ર બને છે. મુંબઈમાં તદ્દનવ્યે શાળા શરૂ કરાઈ. મેકોલેની શિક્ષણનીતિનો અમલ થયો. અને તે પછી વિવિધ સ્થળે શાળાની સાથે યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપનાનું પણ કાર્ય તેમણે ઉપાડ્યું. ચતુર અંગ્રેજો જાણતા હતા કે આ કેળવણી એક દિવસે અંગ્રેજોને તેમના દેશમાં પરત કરશે. એલ્ફિન્સ્ટનની એ આગાહી એમ સાચી પણ પડી છે. કહો કે રેનેસાં માટે, નવોત્થાન કે પુનરુત્થાન માટે એમ શિક્ષણ બુનિયાદી બાબત બની રહે છે. ગુજરાતમાં દરેક શાળા કામ કરતી થાય છે. તાલીમ પામેલા દુર્ગારામ જેવા મહેતાજીઓ મુકાય છે. સાથે શિક્ષિત પારસીઓ પણ કેળવણીના કાર્યમાં સક્રિય બને છે. ૧૮૨૨માં ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું વર્તમાનપત્ર ‘મુંબઈ સમાચાર’ શરૂ થયું. અને એમ પછી જોતજોતામાં દીવે દીવો પ્રકટવા જેવી ઘટનાઓ બનવા માંડે છે. અમદાવાદમાં એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બ્સ ૧૮૪૬માં આસિ. જજ તરીકે આવે છે. ‘ગુજરાતના દત્તક પુત્ર’ તરીકે તેમની સુવાસ ચારે તરફ ફેલાઈ રહે છે. શિલ્પ-સ્થાપત્ય-ઇતિહાસ-સાહિત્ય-સંશોધનમાં તેમની અપાર પ્રીતિ. દલપતરામ સાથેની તેમની મૈત્રીથી અને પછી બંનેના સહિયારા પ્રયત્નોથી ભાષા-સાહિત્યનાં થતાં કાર્યોએ અભ્યાસ-કળા-સાહિત્ય પ્રત્યે લોકોમાં રુચિ જગવી. ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ તેનું સમાચારપત્ર ‘વરતમાન’ હિમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ ગ્રંથાલય, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ મુખપત્ર, કન્યાશાળાનો પ્રારંભ વગેરેએ એક નવી આબોહવા જન્માવી.

મુંબઈમાં ‘ગુજરાતી જ્ઞાનપ્રચારક મંડળી’, ‘બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા’, ‘બુદ્ધિવર્ધક’ નામનું સામયિક, ‘તત્ત્વશોધક’ નામની મંડળી, ‘સત્યપ્રકાશ’ સામયિક, સૂરતમાં ‘માનવધર્મ સભા’ની સ્થાપના, ૧૮૫૭માં મુંબઈ, કોલકાતા અને ચેન્નઈમાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના, નવયુવકોની સુધારણા માટેની ઝુંબેશ અને તેના નવશિક્ષિત યુવકોની વિવિધ ક્ષેત્રની કામગીરી અને અગ્રેસરતા જોતજોતામાં તો આખા ગુજરાત-મુંબઈમાં નવો, જોરદાર પવન ફૂંકી રહે છે. કહો કે પ્રચંડ ભરતીનો એ સમય હતો.

: ૪ :

હવે બહાવરું બહાવરું, નવું નવું જોનારા શિક્ષિત વર્ગનો અને સમાજના શેષ માનવીઓ વચ્ચેનો સમય હતો. અંગ્રેજી વિદ્યા-સાહિત્ય-શિક્ષણનો એક તરફ પ્રકાશ

પામનાર વર્ગ, તેમની સંસ્કૃતિથી અભિભૂત થયેલો વર્ગ અને બીજી તરફ નવો સુધારો જેઓને માન્ય નહોતો તેવો રૂઢિચુસ્ત વર્ગ. બંને વચ્ચે તેથી જુદે જુદે રૂપે સંઘર્ષો થાય છે, ઉગ્ર પ્રત્યાઘાતોનો નવું કરનારાઓએ સામનો કરવો પડે છે. ક્યાંક હતાશ થવાય, ક્યાંક ઉત્સાહવર્ધક સ્થિતિ પણ સર્જાય. કહો કે અંદરનો એક પ્રજાનો પોતાનો સંઘર્ષ છે સાથે નવી સંસ્કૃતિની સામે, નવા સામે પણ, સંઘર્ષ છે. અન્ય સાહિત્ય-ભાષાના સંપર્કથી ઊઘડેલી જ્ઞાનભૂખિ, બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસા, સૌંદર્યદષ્ટિનો ઉદય, સંઘર્ષની સાથે સંવાદિતા પણ, ધાર્મિક માન્યતાઓમાં બદલાવ, અંધશ્રદ્ધા સામે ધર્મના સાચા સ્વરૂપનો ઉદય, ન્યાયપ્રિયતા, કાયદો આ બધું નજર સામે આવે છે. શિક્ષિતોનો એક વર્ગ જાગી જતા વિવિધ સુધારા વડે ક્રાંતિ ઇચ્છે છે, અનુભવ માટેની તીવ્ર ભૂખ જાગે છે, રાષ્ટ્ર, તેની સુખશાંતિ કેન્દ્રમાં આવે છે. ધાર્મિક - જુનવાણી બંધનો ફગાવી દેવાની તત્પરતા, ક્યાંક સ્વચ્છંદતા, નવું કરવાનો, ફત્તેહનો ઉત્કટ ભાવ, ક્લાસિક-રોમેન્ટિકનો મિશ્ર ભાવ, જીવન-સાહિત્યમાં દિશાઉઘાડ માટે થનગનાટ, સફળતા કે ક્યાંક નિષ્ફળતાનો ભાવબોધ, દંભ, પરંપરા, જૂની માન્યતાઓ, પોકળતા સામે બંડ - આ અને આવું ઘણું નવા સમયનાં પ્રમુખ લક્ષણો બની રહે છે. ૧૫મી-૧૬મી સદીમાં યુરોપમાં વ્યાપક બનેલ ગ્રીક-લેટિન અભ્યાસ ત્યાંની પ્રજાને કેટલેક અંશે પ્રેરક બની રહે છે તેવું અંગ્રેજી ભાષાના-સાહિત્યના સંપર્ક આપણે ત્યાં પણ નવશિક્ષિતો નવાની શોધમાં મંડી પડે છે, તેમનો એ પ્રેરણાસ્ત્રોત બને છે. શેક્સપિયરનો હેમ્લેટ એના મિત્ર હોરેશિયોને જે પ્રેમભર્યો ઠપકો આપે છે તેવું જ કંઈક આપણા આ અંગ્રેજી કેળવણી લીધેલા નવયુવકો માટે બનતું જણાય છે.

There are more things in heaven and earth, Hloratio, than are dreamt of in your Philosophy-

પુનરુત્થાનમાં આપણે ત્યાં પણ કલ્પના બહારની ઘટનાઓ ઘટે છે, નવાં નવાં ક્ષેત્રો ખૂલે છે, નવાં નવાં સાહસો માટે શક્તિઓ ઊભી થાય છે. સાહિત્ય માટે, માનવજીવન અને તેની સ્વતંત્રતા માટે, સમાજસુધારણા માટે, શિક્ષણ માટે નવા નવા આયામો આરંભાય છે. કેટલાકને થંભી ગયેલા મનજળને ઝટ ઝટ ડહોળી નાખવું છે તો કેટલાકને 'ધીમે ધીમે, ધીરે ધીરે સુધારો, લાવવો છે. કેટલાકને બે સંસ્કૃતિનું મિલન કરવું છે તો કેટલાકને માત્ર જૂનું શુદ્ધિવૃદ્ધિ સાથે રક્ષવું છે. કેટલાકને અંગ્રેજોને સાથે રાખી આગળ વધવું છે તો કેટલાકને તેમના વિના પોતાની ઓળખ ઊભી કરવામાં રસ છે. કહો કે પુનરુત્થાનની 'સંસ્કૃતિ'નો આવો એક અલગ ચહેરો છે. ઘણું અસ્થિર છે, કેટલુંક ચંચળ કે લોભામણું છે તો કેટલુંક સાચી દિશાનું છે. સુધારક યુગના સાહિત્યનો આ વિશેષ સંદર્ભ જ વિચાર કરી શકાય.

અહીં સુધારક યુગના સમગ્ર સાહિત્યને, તેના બધા લેખકો કે કૃતિઓને લક્ષમાં રાખ્યાં નથી. એવો ઉપક્રમ પણ નથી. પણ તેના કેટલાક જ અંશો તેમજ કેટલીક ધારાઓને નજર સમક્ષ રાખી છે. પ્રમુખ સર્જક-લેખકો ને તેમની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને થોડાંએક ધ્યાનમાં લીધાં છે.

અહીં મહત્ત્વનો મુદ્દો તો મધ્યકાળના સાહિત્યથી, સંસ્કૃતિથી, જે બ્રેક આવ્યો છે, સાવ નવો થડકો સંભળાયો છે એ છે. પોતાની જ રાખમાંથી જન્મતું ભૂમા પક્ષી જન્મવાનું છે તે નિશ્ચિત છે પણ કેવા આકારે તે-બાબત સ્પષ્ટ નહોતી. એવા સમયનું આ પુનરુત્થાન - જીવન અને સાહિત્ય ઉભયનું - અનેક પડકારો અને પ્રશ્નોથી ભરેલું હોય એ સ્વાભાવિક છે. તૂટી ગયેલાં માળખાંવાળો, નિરાધાર સ્થિતિમાં, દયનીય સ્થિતિમાં મુકાયેલો સાવ shatterad પ્રદેશ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી પ્રાણવાયુ લેવા મથે છે. જીવનના જ વિભાવ અસ્પષ્ટ હોય ત્યાં સાહિત્યના વિભાવની વાત કેવી ? અહીં પણ ઇંગ્લેન્ડની જેમ કવિને પોતાના શબ્દો જ યાદ કરવા પડે. What was always thought but never so well expressed. અલબત્ત, અપવાદો ક્યાંક તેમાં મળે પણ બહુશ: તો સ્થિતિ આ જ હતી. તેથી જ આ યુગના સાહિત્ય માટે આપણે ત્યાં કહેવાયું : દાઢીની દાઢી ને સાવરણીની સાવરણી ! વાત તો બધી જગાએથી જે તંતુ હાથ લાધે તેને ગ્રહી લેવાની હતી અને સામેના સમાજને એવા શબ્દ કે માધ્યમથી જાગ્રત કરવાનો હતો, તેને સુધારાઓ સુધી પહોંચાડવાનો હતો. એને કારણે સંસ્કૃતિ અને આગળ જોયું તેવું તેનું પરિરૂપ, વિવિધ છાયાઓ જ આગળ રહે છે. તેનો હેતુ કલાને નહિ પણ સમાજને, ત્યારની સંવેદનાઓને વધુ તો અવતારવાનો રહ્યો છે. પશ્ચિમના સાહિત્યમાંથી જે કેટલુંક આત્મસાત્ થતું આવે છે તે તેની રીતે હજી શબ્દમાં મૂકતાં શીખી રહ્યો હતો. વળી વળીને તેનો અન્ન નવજાગરણને ખીલે જ બંધાય છે. તેમાં સામાજિક - ધાર્મિક - સાંસ્કૃતિક * શૈક્ષણિક રીતિરિવાજો - એ બધાની સમસ્યા કે પ્રશ્નો સઘળું આવી રહે.

આ સમગ્ર પ્રવાહમાં ઊંચકાઈ આવતા નોંધપાત્ર સર્જકોમાં ત્રણનું નામ વિશેષ રૂપે લેવું પડે : દલપતરામ, નર્મદ અને નવલરામ. નર્મદ અને નવલરામ અંગ્રેજ ભાષાસાહિત્યના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં. તેના લાભો પણ દેખીતી રીતે આ સમયના સાહિત્યને, જૂના સાહિત્યથી જુદા પાડી રહે એ સંદર્ભે મળ્યા છે. દલપતરામને અંગ્રેજ અમલદાર અને ગુજરાત-ગુજરાતી માટે ઉત્કટ પ્રીતિ ધરાવનાર ફોર્બર્સનો પરિચય 'નવી દષ્ટિ' માટે ઉપકારક બન્યો છે.

નર્મદ જાણે આ નવા સમય માટે જ જન્મ્યો હોય, ઘણું કરી નાખવા જન્મ્યો હોય,

ઉથલાવી-ઉલટાવી નાખવા જન્મ્યો હોય તેવી તેની ટૂંકી પણ સભર જીવનલીલા છે :

“મેં ઘેર આવી કલમ સામું જોઈ આંખમાં તેને ઝળઝળિયાં સાથે અરજ કરી કે ‘હવે હું તારે ખોળે છોઉં’” – આ શબ્દ પુનરુત્થાન સમયમાં સાહિત્યનાં અનેક સ્વરૂપોમાં પ્રથમ જ પ્રસ્થાન કરનારને શોભે, ઝળહળ કરી મૂકે તેવું ઇતિહાસમૂલ્ય દાખવે છે. આત્મલક્ષી કવિતા, ઊર્મિ-પ્રકૃતિની જન્મભૂમિ ને શૌર્ય-વીરતાની કવિતા તેણે પહેલવહેલી લખી. વર્ડ્સવર્થની જેમ કવિતામાં ‘જોરસા’ની હિમાયત કરી તો રસતત્ત્વને પણ પ્રમાણ્યું. પણ તેની પાસેથી ‘કબીરવડ’, ‘જયજય ગરવી ગુજરાત’, ‘યાહોમ કરીને પડો’ અથવા ‘અવસાનસંદેશ’ જેવી બેપાંચ રચનાઓ જ કવિતાનામને લાયક મળી. મોટા ભાગની તેની કાવ્યરચનાઓ તો ‘સુધારાના બાઈબલકાર’ ઉપનામને સાર્થક કરી આપે તેવી મળી.

ઢેમયવનની સામે સુધારાદિત્ય લડે છે
ઢેમી બહુ ગુજરાત તહાં સુધારાપક્ષી
સેનાનીમાં એક કવિ નર્મદ લક્ષી
પ્રેમશૌર્યમાં મગન હાલ કડખેદ બન્યો છે.

કે પછી

‘આમે મરવું, તેમે મરવું, કાં ન લડતાં મરવું’
અથવા દેશીજનોની દુર્દશા વર્ણવતાં -
‘ખરે ઉકરડાનીક, નર્ક જાણો ને મહાલો
જેનાં ડુક્કર કીટ રહે મસ્તાની ટોળો

લખે છે એવી પંક્તિઓ તેનાં દષ્ટાંત છે. કવિતાની ‘જડીબુટ્ટી’ આમ તેને મળે છે ખરી પણ તેનો ખરો ઉપયોગ તેણે પોતાના સમાજને, દેશીજનોને જગાડવા માટે વધુ કર્યો જણાય છે. તત્કાલીન ગુજરાત અને ભારતને જ તેણે અભિધાસ્તરે વિસ્તાર્યું છે. એ સમયમાં આ પ્રકારની કવિતાનું વિશેષ મૂલ્ય રહ્યું હતું. લોકો સુધી તે પહોંચી શક્યો હતો. તેની સુધારક તરીકેની, ‘કડખેદ’ તરીકેની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક નિસબતની પરિચાયક રૂપે એની હિન્દુઓની પડતી જેવી રચનાઓ ખાસ જોવી રહે.

નર્મદે વાઘ માર્યા જેવું મહત્ત્વનું – મોટું કામ તો ગદ્યક્ષેત્રે કર્યું. અહીં પણ સંસાર સુધારો, દેશ-દેશીજનો, બે સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ એ બધું તેનું લેખનનિમિત્ત બને છે. વ્યવસ્થિત, નમૂનારૂપ ગદ્યનો પ્રારંભક એ છે. એ રીતે તો એનું વિશેષ મહત્ત્વ છે જ. પણ વિભિન્ન દિશાશોધના એ સમયમાં તેની ચેતના કેવી-કેટલી સક્રિય રહી છે તે એના આ ગદ્યઅર્પણ ઉપરથી સમજાય છે. ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ જેવો એનો પ્રથમ નિબંધ – નિબંધલેખન, ગદ્યલેખનની સાથે તેની સુધારક તરીકેની દૃષ્ટિનો પણ

રોચક પરિચય કરાવી રહે છે. તે પછી તેણે નિબંધને નિમિત્તે ઉત્તર-પૂર્વકાળમાં સંખ્યાબંધ રચનાઓ સફાઈદાર ગદ્યમાં આપી છે. સમાજ, સંપ્રદાય, સ્વાતંત્ર્ય, વેપારવણજ, ઉદ્યોગ વગેરે અનેક સાંસ્કૃતિક-સામાજિક બીનાં વિશે તેણે છટાદાર અને ક્યાંક અંગત સ્પર્શવાળું ગદ્ય આપ્યું છે. તેની આત્મકથા ‘મારી હકીકત’માં ખુદની હકીકત સાથે અનેક સામાજિક-સંઘર્ષોએ તત્કાલીન જીવનને પણ જીવંત કરી આપ્યું છે. કોશ, ચરિત્ર, ઇતિહાસ નાટક, વિવેચન વગેરેનાં ખેડાણ તેની નૂતન દિશાઓની શોધના નોંધપાત્ર આયામો છે. ‘ડાંડિયો’ પાક્ષિક પણ તત્કાલીન સમાજના દંભ, અન્યાય, જુલ્મોને શેહશરમ વિના પ્રકટ કરવાનું જ લક્ષ્ય રાખે છે. તેના મનમાં ‘ટેટલર’ ‘સ્પેક્ટેટર’ ત્યારે હતાં. અજ્ઞાન, વહેમ વગેરેને તેણે લાક્ષણિક ભાષામાં પ્રકટ કરી નક્કર સમાજદર્શનની સાથે ગુજરાતી ગદ્યને પોતાની રીતે જન્માવી અનેકશઃ વિકસાવ્યું. ઉત્તરકાલીન નિબંધોમાં પરંપરાગત સંસ્કૃતિના કેટલાક ઉત્તમ અંશોનું, આધ્યાત્મિક તત્ત્વનું પરિપક્વ નિરૂપણ કરીને અનુગામી મણિલાલ જેવાને પ્રભાવિત કર્યા હતા તે સ્મરણમાં રાખવા જેવું છે.

કવિતા અને તેના ગદ્યનાં ચાલકબળો આમ બહુશઃ તો તત્કાલીન સામાજિક સાંસ્કૃતિક - ચેતના જ, તેનું સુધારાપણું જ રહ્યાં છે. તે સમયનો એ તકાજો હતો.

નર્મદની જેમ જ દલપતરામ પણ મૂલતઃ સુધારક જ રહ્યા છે. તેમનામાં સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના પડેલા ઊંડા સંસ્કારોએ તેમને વધુ ધીર-ગંભીર અને સ્વસ્થ રાખ્યા છે. ‘કવીશ્વર’નું બિરુદ કમાવી આપેલી તેમની કવિતાનું મુખ્ય કેન્દ્ર પેલો સુધારો, માનવઉન્નતિ, વેપારવણજ, કહો કે સામાજિક ચેતના જ રહ્યું છે. તેમણે પણ દંભ-ધર્તિગ-વહેમને સતત પોતાના લેખનમાં પડકાર્યા છે. પણ ‘વીર સત્ય ને રસિક ટેકીપણું’ કહેનાર નર્મદ જેવું અહમ્પણું તેમનામાં નહીં. તે તો ‘મહાન કવિની સામે કોણ માત્ર દલપત ?’ એવો પ્રશ્ન કરી સદા લો-પ્રાફ્ટીલ રહ્યા છે. વળી અંગ્રેજીના સીધા સંપર્કમાં તે નહોતા. ફોર્સ મારફતે જ અંગ્રેજોની સંસ્કૃતિ - સભ્યતા કે સાહિત્ય જેવા અંશો તેઓ પામ્યા છે. પણ નર્મદની જેમ તેમનીય દિશાશોધ રહી છે. તેમણે ભલે કવિતામાં વ્રજભાષાનો પ્રભાવ ઝીલ્યો હોય પણ ‘કાવ્યનું તત્ત્વ રસ છે’ એ એમની પાકી સમજ હતી. તેમનો વિપુલ કાવ્યરાશિ તાકે છે તો પોતાના સમયની સર્વ પ્રકારની ડામાડોળ સ્થિતિને, તેમાંથી બહાર નીકળવાના માર્ગોને, શ્રેયસ્કર-પ્રેયસ્કર નીતિસભર જીવનને, સમાજ-સંસ્કૃતિને છતાં ચયન કરવામાં આવે તો સંજાણ કહે છે તેમ, કેટલુંક કાવ્યલેખે સરસ મળી આવે તેમ છે. સુન્દરમ્ તેમની કાવ્યપ્રવૃત્તિને ‘સામાજિક વિષયોનું કેટલોગ’ કહી વિષયબાહુલ્ય અને સામાજિક સંદર્ભોના અન્વયે ટીકા કરે છે પણ હકીકતમાં ત્યારના કવિનો એ આપદ્ધર્મ હતો. કવિ માત્ર કવિ નહોતો, સમાજ-સંસ્કૃતિનો ત્યારે રક્ષક હતો, સુધારાનો અગ્રયાણી પણ હતો. ‘વેનચરિત’ અને ‘હુન્નરખાનની ચડાઈ’

તેમનાં કાવ્યોનું વસ્તુ એ એક રીતે તો તેમની પોતાની રીતની, સાચી દિશાની શોધ છે. વિધવાવિવાહ અને યંત્રવિજ્ઞાન વગેરે વિશેનાં તેમનાં દષ્ટિબિન્દુઓ તેમના સુધારકપણા માટે આદર જગવે તેવાં છે. ‘ફારબસવિરહ’ વગેરે કૃતિઓ જુદી રીતે ઉલ્લેખપાત્ર રહી છે. દલપતે ‘ફારબસવિરહ’ રૂપે પ્રથમ શોકપ્રશસ્તિકાવ્ય આપણને આપ્યું છે. સાથે તેમનાં બાળકાવ્યો પણ વિશેષ રૂપે ધ્યાન ખેંચે છે. હાસ્ય-કટાક્ષના આધાર વડે નીતિબોધ, જીવનને લક્ષતી દષ્ટાંતસભર બાળકવિતાએ પણ અનેક પેઢીઓને સંસ્કાર સિંચવાનું કામ કર્યું છે એ પણ લક્ષમાં લેવું જોઈએ.

નર્મદ કરતાં ઊલટું, દલપતના ગદ્યસર્જન વિશે બન્યું છે. દલપતરામે નિબંધો લખ્યા છે પણ તેનું ગદ્ય પ્રાથમિક દશાનું છે. તેનું જે મૂલ્ય છે તે તો તેમાંની સામગ્રીને લઈને તે કાળના વહેમ-ભૂતપ્રેતાદિ, જ્ઞાતિપ્રથા, બાળવિવાહ, જ્યોતિષનાં જુઠ્ઠાણાં વગેરેને નજરમાં રાખી તેમણે લખેલા નિબંધો સામાજિક મૂલ્ય ધરાવે છે. તેમણે પોતાની રીતે સુધારક યુગમાં ‘સુધારા’ માટેનાં કદમ ઉઠાવ્યાં હતાં તેનું તે નિદર્શન કરાવી રહે છે. ‘મિથ્યાભિમાન’ નાટક વડે તેમણે સર્જેલું જીવરામ ભટ્ટનું પાત્ર આજે પણ પ્રસ્તુત રહ્યું છે. માનવીય ધૂર્તતા-મૂર્ખતા અને તેની સાથે જોડાયેલ સમાજનું અહીં જે ચિત્ર અંકિત થયું છે તે એક રીતે તો સર્વકાલીનતાને તાકે છે. અહીં દલપતરામના મૂલ્યાંકનનો કશો પ્રશ્ન નથી પણ તેમણે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ દ્વારા ફોર્બ્સના સંગ દ્વારા કરેલી ગુજરાતી ભાષાની સેવાનું સદાને માટે એક ઐતિહાસિક મૂલ્ય રહેશે. તેઓ માટે એમ ભલે કહેવાતું કે તે ‘સૌના સાળા, સૌનો સસરો છે દ્વિજ દલપતરામ” પણ તેમણે ક્યારેય સત્યને ભોગે કે સ્વમાનના ભોગે કશું કર્યું નથી. અંગ્રેજી રાજ્યમાંના અંધરની પણ તેમણે ટીકા કરી જ છે. અનિષ્ટોને તેમ તે જોઈ શક્યા હતા. ગુજરાતી ભાષાના વકીલ બનવું પડે તો બન્યા છે. એવા ‘અખબાર’ભર્યાં સમયમાં કવિતાનો ને તે દ્વારા સુધારાનો પ્રસાર કરનાર દલપતરામ કવીન્દરની સાથે સમાજેશ્વર પણ રહ્યા છે.

આપણે જોયું કે આ સમયના પ્રમુખ લેખકો પોતાની સૂઝ-સમજ પ્રમાણે દિશાશોધ કરી રહ્યા હતા. જીવન અને સાહિત્ય બંનેમાં. – નર્મદ આત્મકથા, નિબંધ, પિંગળ, કોશ, ઊર્મિકવિતા ને ચરિત્ર-ઇતિહાસને લઈ આવે છે. દલપતરામ ઉત્તમ બાળકાવ્યો, કરુણપ્રશસ્તિ ને પ્રહસન લઈ આવે છે. પણ મૂલત : તો તેઓનું ઉદ્દિષ્ટ સુધારો રહ્યું છે. તેઓમાં પ્રબળ રૂપે સમાજસુધારક વસતો હતો.

નવલરામ નર્મદ-દલપત કરતાં વધુ પરિષ્કૃત જણાયા છે. ગુજરાતી ભાષાને વિભૂષિત કરવાના તેમના પણ કોડ હતા. વિચાર અને લેખન બંનેમાં તેઓ વધુ પરિપક્વ પુરવાર થયા છે. તેમણે શિક્ષક-પત્રકાર રહીને આપણું, અન્ય ભાષાઓનું ને પશ્ચિમનું ઘણું ઉત્તમ વાંચ્યું છે. ઉત્તમ શિક્ષણકારોને પણ તેમણે આત્મસાત્ કર્યાં છે. મંથનકાળના

આ સર્જકમાં ઉછાળ હતો પણ ગો.મા.ત્રિ. નોંધે છે તેમ ‘વાંચવું, વિચારવું અને લખવું’નો હતો. પેલું સુધારકપણું તો તેમનામાં છે જ. ‘બાળલગ્નબત્રીશી’ તેમજ ‘બાળગરબાવળી’માં તેમણે સ્ત્રીસુધારણા, બાળલગ્નો વગેરેની વાત આપી છે. દેશપ્રીતિ અને ધર્મની સારી સમજનો પડઘો પણ તેમની અન્ય કાવ્યરચનાઓમાંથી ઊઠે છે. એ ઓઘમાં જ ‘મહારાજ લાયબલ કેસ’ ઉપર દીર્ઘકાવ્ય પણ રચે છે ! ગરબીઓ પણ લખે છે. બાળકીદ્વદયને સ્પર્શે તેવું તેમાં તે સુપેરે લઈ આવે છે. તત્કાલીન સમાજ અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થિતિને - બાળલગ્ન વગેરેને ચિત્રિત કરતું ‘જનાવરની જાન’ પણ લખે છે. તેમના કાવ્યપ્રયોગો સુંદરમ્ જેવાને અલબત્ત, રાજી પણ કરે છે.

પણ નવલરામ આ બધા વચ્ચે ‘ઘબકભર્યું પરિણામ’ આપે છે તે તો ગદ્યલેખનમાં. ‘ઇંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ઇતિહાસ રહીને નવલકથા જેવો રસબોધ કરાવે છે. ‘ભટનું ભોપાળું’ ને ‘વીરમતી’ જેવાં નાટકો પણ ધ્યાનપાત્ર રહ્યાં છે. ‘કવિજીવન’ પણ સ્મરણીય છે. પણ તેમની સાચી શોધ વિવેચનમાં પૂર્ણ થતી જણાય છે. સમકાલીન કૃતિઓની, પ્રાચીન કવિઓની અને ભાષાદિની તેમની ચર્ચાઓ કે અન્ય સિદ્ધાંતચર્ચાઓ તેમને આપણા પ્રથમ સ્વસ્થ, અભ્યાસી વિવેચક ઠેરવે છે. તેમણે વિવેચનમાં કેટલાંક સર્વમાન્ય માપદંડો આપણને ત્યારે સંપડાવી આપ્યા. કહો કે એવા ‘અખબાર’ભર્યા દિવસોમાં સાચી દિશાની વિવેચનકેડી શોધી આપી. ‘શાળાપત્ર’નું જેમનું તંત્રીપદ, એ વડે તેમણે જે કેટલુંક તેમાં લખ્યું અને અન્યો પાસે લખાવડાવ્યું એ પણ - તત્કાલીન સાહિત્ય-સંસ્કૃતિ-સુધારણાનું પ્રતિબિંબ ઝીલી બતાવે છે. ‘શાળાપત્ર’ પણ એક ઐતિહાસિક બિનારૂપ જ બન્યું છે. ‘જૂની સ્કૂલનો અસ્ત’ અને ‘નવીનો ઉદય’ એવું પહેલી પરચીસીએ જ કહેનાર નવલરામ આદ્ય વિવેચક, કેળવણીકાર ને સર્જક તરીકે પોતાના અને પછી આવનાર સમય માટે પણ અનેક સંકેતો પ્રસારનાર બની રહ્યા જણાય છે.

આવી ‘અખબાર’ભરી સ્થિતિમાં આ સમયના અનેક વિચારપુરુષોએ, સુધારકોએ, લેખકોએ એ સ્થિતિને સ્વસ્થ-અનુકૂળ બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. એવા પ્રયત્નોમાં કેળવણી ને ધર્મથી માંડીને અનેક વસ્તુઓ સંકળાયેલી છે. શોધન-શુદ્ધીકરણનો, પોતાને, પોતાની સંસ્કૃતિ-સભ્યતાને પામવાનો એ સૌનો પ્રયત્ન પણ એટલો જ ઉલ્લેખપાત્ર રહ્યો છે. કહો કે પુનરુત્થાનની હવામાં એ પ્રયત્નોનું પણ મૂલ્ય આંકવું રહ્યું.

શિક્ષણ-મહેસૂલ તેમજ વહીવટક્ષેત્રે કામગીરી કરી ચૂકેલા છતાં ‘માસ્તર’ તરીકે જ ઓળખાયેલા ‘કરણઘેલો’ના લેખક નંદશંકરે પોતાની શોધનો ઉત્તર આ સમયમાં પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા લખીને આપ્યો છે. ભૂતકાળની કથામાં તેઓ સૂરતના વર્તમાનને લઈને આગના વર્ણનમાં અનેક અંધશ્રદ્ધાઓ તરફ ઇશારા કરી આપીને

સમાજસુધારણાનો પોતાનો હેતુ બર લાવે છે. હિન્દુ સમાજ, ધાર્મિક સ્થિતિ, પ્રજાની રહેણીકરણી, અજ્ઞાનતા, જડતા એ સર્વની અહીં થયેલી ગૂંચણી અંતે પાપના ક્ષય અને ધર્મના જય ઉપર વિરામે છે. ગુજરાત ખાતે સુધારક પ્રવૃત્તિનો આરંભ દુર્ગારામથી, તેમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાંથી થયો હતો. મહીપતરામે તેમના ઉપર લખેલા ચરિત્રમાં તેમની સુધારણાની અસરકારક વિચારધારાનાં કેટલાંક અવતરણો રૂપે તેમનો પરિચય મળી રહે છે. ત્યારની ડામાડોળ સ્થિતિમાં તેમણે ‘માનવધર્મ સભા’ સ્થાપીને – એક જ મનુષ્યજાતિ, એક જ ધર્મ, માણસનાં ગુણ, ભક્તિ, સદ્માર્ગ અને વિવેકપૂર્ણ કર્મ વગેરે ઉપર ભાર મૂકી લોકસુધારણાનું કાર્ય કર્યું છે. જાદુગરો - ભૂવાઓ સમક્ષ પણ તેમણે જાનના જોખમે પડકારો કર્યા-ઝીલ્યા છે. સાંસ્કૃતિક ચેતનાની જ્યોત જલતી રાખવામાં મહીપતરામ નીલકંઠનું નામ પણ લેવું રહે. ‘પરહેજગાર’ પત્રના તંત્રી તરીકે ને તે પછી અન્ય સામયિકોના તંત્રીપદેથી કુશળ કામગીરી કરી છે. ‘સાસુવહુની લઢાઈ’ તેમની પહેલી સામાજિક નવલકથા છે. તેમાં તેમણે કથા દ્વારા તત્કાલીન સંસ્કાર-સમાજ, તેની મર્યાદાઓને અભિવ્યક્ત કરી છે. બાળલગ્નોને કારણે સ્ત્રીની થતી અવદશાનું સુંદરના પાત્ર વડે તેમણે કરેલું વર્ણન હૃદયભેદક બન્યું છે. તેમણે અન્ય નવલકથાઓ પણ લખી છે. પરદેશની મુસાફરી કરી તેમણે પરંપરાનો વિરોધ કર્યાની ઘટના પણ તે સમયની સ્થિતિ-સમજ સંદર્ભે ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. કરસનદાસ, દુર્ગારામ ઉપરનાં ચરિત્રો પણ એ સમયને જાણવામાં ઉપકારક બને તેમ છે. ‘ઈંગલેન્ડની મુસાફરી’ તેમજ ‘ભવાઈસંગ્રહ’ વડે વીસ ભવાઈવેશ - વગેરે તેમના ગ્રંથોનું પણ કેળવણી અને ભવાઈના સંદર્ભે મહત્ત્વ રહ્યું છે.

બાળપણથી જ અન્યોથી જુદા પડનાર કરસનદાસ મૂળજીએ પણ આ સમયમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. સમાજસુધારણામાં તે નર્મદની પડખે રહ્યા છે. ‘દેશાટન’, ‘વિધવાવિવાહ’ જેવા નિબંધોમાં તેમની નિર્ભીકતા, ‘સત્યપ્રકાશ’ માસિકનો તેમણે કરેલો આરંભ, મહારાજ જદુનાથ સામે ખુલ્લો બળવો, બે વાર ઈંગલેન્ડની મુસાફરી કરતાં નાત બહાર મુકાયેલા તે ઘટના, મહારાજ લાયબલ કેસમાં તેમનો વિજય – વગેરે બાબતો તેમના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની દ્યોતક છે. ‘રાસ્તગોફતાર’ પત્રમાં તેમણે હિન્દુ સમાજસુધારા માટે લખેલા લેખો નર્મદના જેવી કંઈક ઉદામ મનોવૃત્તિના સૂચક બને છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક-પ્રમુખ એવા સંસ્કારસેવક ભોળાનાથ સારાભાઈએ તેમની થોડીક પ્રાર્થનારૂપ રચનાઓમાં ભક્તિ અને એકેશ્વરવાદની વાત સચ્ચાઈભરી ભાષામાં કરી છે. તેમની રોજનીશી પણ તેમનું અને તેમના સમયના સમાજનું અચ્છું ચિત્ર આપી રહે છે. અહીં રણછોડભાઈ ઉદયરામની ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિની વિશુદ્ધ સેવાઓનું પણ સ્મરણ કરવા જેવું છે. ‘ધર્મપ્રકાશ’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ વગેરેમાં કામ કરી ચૂકેલા રણછોડભાઈએ અનેકવિધ વિષયો ઉપર લખ્યું છે. શિષ્ટ

નાટકો લખી-ભજવીને ગુજરાતની સંસ્કૃતિને તેના શ્રેષ્ઠ રૂપે રજૂ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. 'લલિતાદુઃખદર્શક' નામના ગુજરાતી ભાષાના પહેલા કડુણાન્ત નાટકના રચયિતા તરીકે તેમને પ્રસિદ્ધિ અપાવે છે. બાળલગ્નની રૂઢિ છોડવા અને વર-વધૂની સંમતિ લગ્નમાં કેવી જરૂરી છે તે તેમણે અહીં અસરકારક રીતે બતાવ્યું છે.

પહેલું ગુજરાતી નાટક 'ગુલાબ' આપનાર નગીનદાસ તુળજાદાસ, કેટલાક વિચારપૂર્ણ નિબંધો લખનાર, 'મુંબઈ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા'ની સ્થાપનામાં હિસ્સેદાર, સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના હિમાયતી મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીને પણ અહીં યાદ કરવા રહે. શિક્ષક અને વિચારક તરીકે પોંખાયેલા અને ગુજરાતના આર્નોલ્ડ તરીકે જેમની ગણના થતી એ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ 'બાળલગ્નનિષેધપત્રિકા'ના તંત્રી તરીકે સેવાઓ બજાવી છે. ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્રનું પુસ્તક લખ્યું છે. ઉદ્યોગ, રાજવહીવટ, અર્થકારણ, શિક્ષણ, સમાજ જેવા અનેક વિષયો ઉપર અર્થસભર વિચારણા તેમણે કરી છે. ૧૮૮૪માં તેમણે દેશી ભાષા અને દેશી શિક્ષકો વડે કેળવણીની તરફદારી કરેલી જેનો તાર પાછળથી ગાંધીજીની વિચારણામાં ખેંચાયેલો જોવા મળે છે. 'અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ' પણ તેમની ઊંડી ભાષાપ્રીતિનો વાચક બન્યો છે. તેમણે સર્વજનોના ઉત્કર્ષની કામના - જીવનના તમામ ક્ષેત્રે - કરી હતી. સર્વોદયનો ગાંધીજીનો ખ્યાલ પણ એ પ્રકારનો જ રહ્યો છે. અંબાલાલની 'શાંતિદાસ' નામની જાણીતી વાર્તા પરદેશી વસ્તુઓના વપરાશથી સર્જાતી ગામડાની માઠી દશાનો ચિતાર આપી રહે છે.

આ ઉપરાંત અહીં 'અંધરી નગરીનો ગર્ધવસેન'ના લેખક, 'પ્રાચીન કાવ્ય'ના સંપાદક, 'કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને કળા' તેમજ 'દેશી-કારીગરીને ઉત્તેજન' વગેરે વિચારપ્રેરક નિબંધો લખનાર સુધારક હરગોવિંદ કાંઠાવાળા, સમાજસુધારાને કેતુમાં રાખી લખનારા કેશવલાલ પરીખ, આગ ઝરતા લેખો લખનાર, 'સ્વતંત્રતા' માસિક ને 'ગુજરાતી' પત્ર શરૂ કરનાર, ભારતના રાજકીય સ્વાતંત્ર્યને સ્પર્શતી નવલકથા લખનાર અને બીજું પણ ઘણું લેખનક્ષેત્રે અર્પણ કરનાર ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ અને બીજા અનેકોને પુનરુત્થાનના સમયમાં પોતપોતાની રીતે તેમનાં લખાણોમાં સુધારાની, નવરચનાની વિચારધારાઓ પ્રકટ કરતા જોઈ શકીએ છીએ.

આ સિવાય અનેક પારસી લેખકો-વિચારકોએ પણ આ સમયમાં પોતાની રીતે સંસારસુધારાની, દેશભક્તિની, નીતિબોધની વાતો કરી છે. જેમાં કવિ બહેરામજી મલબારી, જમશેદજી પીતીત, તારાપોરવાળા, જહાંગીર તાલિયારખાન કેમ્બુસરો કાબરાજી, સોરાબશા મુનસફના, બહેરામજી મર્ઝબા, નાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના વગેરે અનેકોનું સ્મરણ કરી શકાય. સાહિત્યનાં વિભિન્ન સ્વરૂપો ઉપરાંત ગુજરાતી રંગભૂમિ અને નાટકને વિકસતાં રાખવામાં, નવાં નવાં પત્રો-સામયિકો શરૂ કરવામાં ને સમાજસુધારણાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં પારસી કોમનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન રહ્યો છે.

અહીં આખા યુગમાં આપણે કરેલા નબોવિહારમાં કેટલાંક તારણો મળી આવે છે તે કંઈક આ પ્રકારનાં છે.

- (૧) મધ્યયુગીન સાહિત્યથી જાગૃતિકાળમાં આવતાં એક મોટો બ્રેક આવે છે.
- (૨) રાજકીય-સામાજિક-સાંસ્કારિક-સંસ્કૃતિગત ને આર્થિક-ધાર્મિક બધે ક્ષેત્રે અંધાધૂંધી - પ્રજાના અસ્તિત્વના પ્રશ્નો હતા. નર્યા અજ્ઞાન-અંધકાર - આળસ - વહેમના દિવસો. એટલે કળાની તો ત્યાં વાત હતી જ નહિ, અથવા ગૌણ રૂપે રહી.
- (૩) અંગ્રેજોનું શાસન થતાં તે શાસનની સીમાઓ હોવા છતાં એકંદરે શાંતિ તરફની સ્થિર જીવન તરફની ગતિ.
- (૪) શું સારું - ખોટું, શું કરવું - ન કરવું એવી બહાવરી સ્થિતિ.
- (૫) કેળવણીનો આરંભ - શાળા-યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના - પરિશ્વમના સાહિત્યનો પ્રભાવ. પરિણામે એક તરફ દેશ-ગુજરાતની તૂટી ગયેલી, જીર્ણ થયેલી, કુંઠિત સામાજિક દશા ને બીજી તરફ આપણી જ સંસ્કૃતિનું ઘણે ઠેકાણે બંધિયારપણું.
- (૬) આની સામે નવશિક્ષિતો અને કેટલાક સુજ્ઞ અંગ્રેજોની દિશાશોધ - જીવનમાં, સાહિત્યમાં અને અન્ય ક્ષેત્રે પણ નૂતન પ્રતિક્રિયાઓ.
- (૭) આ વિષમ વાતાવરણમાં સૌ પોતપોતાની રીતે મંથન-મથામણ કરે છે. પણ સૌના કેન્દ્રમાં સંસારસુધારો છે, બે સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ, સમન્વય કે કયું ગ્રહણ કરવું જેને કયું જતું કરવું તેની સમસ્યા. થોડાક જણની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ પણ લોક તો મોટે ભાગે અક્રિય હતો.
- (૮) પરિણામે કવિ-લેખકને અનિવાર્યપણે સુધારક બની, લોકને ગળે ઊતરે એવી ભાષામાં, એવી કથનપદ્ધતિ કે પ્રકારમાં લખવું અનિવાર્ય બન્યું. કેન્દ્રમાં સર્જન નહિ, સુધારો જ. પરિણામે એ લક્ષમણરેખા સ્વીકારીને જ આ સમયના લેખનને જોવું રહે. કહો કે લોક વચ્ચે બેસીને લખવાનું રહેતું.
- (૯) આ સમગ્ર ગાળામાં શરૂ થયેલાં પત્રો-સામયિકો-સંસ્થાઓ-સભાઓ-મંડળીઓ-ની એક પ્રભાવક ભૂમિકા સમયાંતરે રહી. ત્યાં પણ લક્ષ્ય જૂના-નવાનાં ચિત્રો આપવાં અને સુધારાનો પક્ષ લેવો એ હતું. કહો કે પ્રજાને સક્રિય કરી, સમજદાર બનાવી સત્યાભિમુખ અને એમ ઊર્ધ્વ કે સારા જીવન તરફ દોરવાની મુખ્ય બાબત હતી. કળા કે તેની સભાનતા ઓછી.
- (૧૦) મહારાજ જહુનાથ - લાયબલ કેસ - તેમાં કરસનદાસ મૂળજનો વિજય વગેરે સુધારાને માટે પ્રોત્સાહક બળ બન્યો. મહીપતરામનો ને કરસનદાસ મૂળજનો પરદેશ પ્રવાસ પણ એક બળ -
- (૧૧) અંગ્રેજી કેળવણી, અંગ્રેજી સદ્ગૃહસ્થો ને અંગ્રેજી સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ પરિચય એ સર્વને લીધે નર્મદ-દલપત ને નવલરામ વગેરેમાં આત્મકથા, નિબંધ, નવલકથા, ચરિત્ર, ઇતિહાસ, નાટક, કાવ્ય, (કરુણપ્રશસ્તિ-ઊર્મિકાવ્ય) વિવેચન વગેરેનાં નવાં સ્વરૂપોનું અવતરણ. કહો કે શૂન્યમાંથી સર્જનના એ દિવસો એમ હતા.

(૧૨) અહીં ફોર્સ, તેમનું સમગ્ર જીવન, વિવિધ સ્થળે તેમની થયેલી બદલીઓ અને દરેક જગ્યાએ તેમણે ઊભી કરેલી સંસ્થાઓ, તેમાં તેમનું સક્રિય યોગદાન. ગુજરાતી ભાષા માટે તેમનો અપાર પ્રેમ અને તેના ઉત્કર્ષ માટે સઘન પ્રયાસ, ‘રાસમાળા’ વગેરે પણ એક જુદું પ્રકરણ માગી લે તેવી સંપોષક ઘટના આ યુગની બને છે. એ જ રીતે અન્ય કેટલાક અંગ્રેજોની વિદ્યાપ્રીતિ, તેમનો ગુજરાતી ભાષા અને વ્યાકરણ માટેનો પ્રેમ વગેરે પણ નોંધ માગી લે છે.

(૧૩) ઉત્તરોત્તર આ સમયમાં જે સાંસ્કૃતિગત, સમાજગત કે ધર્મ-જીવનગત પરિવર્તનો આવ્યાં, અંગ્રેજી સંસ્કૃતિના પ્રભાવથી આપણી ચેતનાનું જે રીતે મંજન થતું ગયું, નવા પ્રોત્સાહક વિચારોનો પ્રસાર થતો ગયો અને બંધિયારપણું તૂટતું કે છૂટતું ગયું તેમ Plentyનો અનુભવ થતો ગયો. એવા સંજોગોમાં કળાને માટે એક આછીપાતળી ભૂમિકા રચાવી શરૂ થઈ. પણ વાત તો આખાય ગાળામાં જીવનવિમર્શની જ, સુધારાની જ વધુ રહી. આ ખૂણેથી જ પુનરુત્થાનનાં લેખક-કૃતિઓને જોવાનાં રહે છે. નાની ગામઠી દુકાનમાંથી વિશાળ મોલને આંગણે આવીને ઊભા રહેવા જેવી આખી સ્થિતિ બની. કહો કે સિમેન્ટિંગની સ્થિતિ.

□

રુમાલદાવ | ઉદયન ઠક્કર

(ઘનશ્યામ દેસાઈની બાળવાર્તાઓ)

ઘનશ્યામભાઈની કેટલીક બાળવાર્તાઓનો સ્વાદ લઈએ.

હસતી કીડી : ચિરપરિચિત શૈલીમાં વાર્તાનો આરંભ થાય છે - ‘એક હતી કીડી’. (હવે શું થશે, એમ વિચારતું બાળક પલાંડી વાળીને બેસી જાય છે, સરવે કાન.) ‘ખાવાનું શોધવા એ ચારે બાજુ દોડવા લાગી.’ (ઘડીમાં અહીં ને ઘડીમાં ત્યહીં દોટ મૂકતી કીડીને કયા બાળકે જોઈ ન હોય ? તે કથારસમાં તણાવા માંડે છે, તરત.) પછી તો દયા ખાઈને કરોળિયાએ કીડીને જવા દીધી, ચકલીએ કરોળિયાને જવા દીધો, સમડીએ ચકલીને જવા દીધી. (પુનરાવર્તન બાળવાર્તાનું એક મોટું છે. બાળકના મનમાં ઊભી થતી જતી અપેક્ષા જેમ જેમ સંતોષાતી જાય છે, તેમ તેમ તે હરખાતું જાય છે.) હવે અવળું પુનરાવર્તન. સમડીએ રોટલાનો ટુકડો ચકલીને આપ્યો, ચકલીએ કરોળિયાને, કરોળિયાએ કીડીને. (રોટલો ભાજ્ય છે પણ આનંદ અવિભાજ્ય છે. જો કીડી દુઃખી હોય તો સમડી સુખી ન હોઈ શકે.) ‘તમે કીડીના દર પર કાન માંડીને સાંભળશો તો એના હસવાનો અવાજ સંભળાશે’. (કીડીનાં ઝાંઝર સાંભળે તે કબીર, કીડીનું હસવું સાંભળે તે ઘનશ્યામભાઈ.)

ત્રણ રાક્ષસ : જૂની વાર્તા છે, કદાચ અરેબિયન નાઈટ્સની. એક રાજાને વાર્તાઓ સાંભળવાનો ભારે શોખ. જે રાણીની વાર્તાઓ ખૂટી પડે એને કાઢી મૂકે. નવી રાણી

હોશિયાર. એણે વાર્તામાં ચકલીઓને દાણા નાખ્યા. એક ચકલી આવી, એક દાણો લઈ ગઈ; બીજી ચકલી આવી, બીજો દાણો લઈ ગઈ, ત્રીજી ચકલી આવી...ચોથી ચકલી...પાંચમી...

આ પ્રયુક્તિનો લાભ લઈ ઘનશ્યામભાઈએ રોચક વાર્તા રચી છે : ત્રણ રાક્ષસ હતા, એક ઊંઘણશી, બીજો શૂરવીર, ત્રીજો બીકણ. ઊંઘણશીને કીડી ચટકી. જાગીને તેણે નગારું વગાડ્યું. એ સાંભળીને શૂરવીરને એવું શૂર ચઢ્યું કે માંડવો પથરા ફેંકવા. બીકણ થર થર ધ્રૂજવા લાગ્યો. એણે ઊંઘણશીને જગાડવો - અલ્યા ઊંઠ ને, મને બીક લાગે છે. જાગીને ઊંઘણશીએ ફરી નગારું વગાડ્યું, ફરી શૂરવીરને શૂર ચઢ્યું, ફરી બીકણ બીધો... આમ વાર્તાચક્ર ચાલતું જ રહે છે.

સપનાનું રીંછ : 'કિરાતે બારણું ખોલ્યું. જોયું તો બારણા પાસે એક મસમોટું રીંછ ઊભું છે.' (બારણે રીંછ ? વાર્તાકાર પોતાની સૃષ્ટિનો બ્રહ્મા છે, એણે ખુલાસા કરવાના ન હોય.) 'સપનાનું રીંછ પીપરમિટ આપે અને કેરમ રમે.' (વાર્તામાં વિશ્વનો નહિ પણ વાર્તાનો તર્ક ચાલે.) તેટલામાં રેશમ જેવું સસલું આવ્યું, તેને જોતાં જ રીંછ કૂદકો મારીને ભાગી ગયું. 'સપનાનું સસલું રીંછને પટ કરતુંક ને ખાઈ જાય.' (કલ્પનોત્થ ઉક્રયન કરવામાં લેખકને વાસ્તવિકતાનું ગુરુત્વાકર્ષણ ન નડે.)

ત્રણ વાઘ : 'ત્રણ વાઘ હતા. એક જંગલનો, એક રાણીબાગનો, એક સરકસનો.' (વાઘ એટલે વિકરાળ એ થઈ જનસામાન્યની દૃષ્ટિ, લેખકની દૃષ્ટિ ત્રિપરિમાણીય છે.) જંગલનો વાઘ ખૂંખાર, રાણીબાગનો શેઠિયો, સરકસનો વરણાગિયો. (મુંબઈનો પ્રાણીબાગ 'રાણીબાગ' કહેવાય છે.) રાણીબાગનો વાઘ ભાવતાં ભોજન ખાતો અને 'એય વાઘજી' કહી બોલાવાય તો જ ઊંચું જોતો. પાંજરાનું બારણું ખુલ્લું રહી ગયું હોય તો કહેતો, 'મૂરખ છે કે ભાગી જઈ ?'. (ઘનશ્યામભાઈ ઈસપકથાથી અવળું અને ગમ્મતભર્યું દૃષ્ટિબિંદુ અપનાવે છે.) સરકસનો ફેશનિયો વાઘ ફટફટિયા પર બેસીને રાઉન્ડ મારતો. સરકસમાંથી છૂટો પડ્યા પછી ફટફટિયા પર બેસી શિકાર કરવાનાં ફાંફાં મારતો. (છેલબટાઉ છોકરાઓ પર કટાક્ષ.) સરકસવાળાએ જંગલના ખૂંખાર વાઘને પકડવો અને તેને તાલીમ આપવા માંડી. જંગલના વાઘે કહ્યું, 'કહેશો તે કરીશ, પણ મહેરબાની કરીને પેલા વાઘની જેમ મારા વાળ ઓળી, વચ્ચે પાંથી ન પાડતા.' (પાંથી પડાવતી વખતે કજિયો કરતાં બાળકો આ વાંચીને રાજીનાં રેડ થઈ જાય.)

પોચા પોચા તારા : 'કિરાતનો હાથ ઊંચો થતાં થતાં આકાશને અડવો' (બચ્ચોં કે છોટે હાથોં કો ચાંદ સિતારેં છૂને દો/ ચાર કિતાબેં પઢકર વે ભી હમ જૈસે હો જાયેંગે - નિદા ફાજલી). કિરાતે ઘણા તારા તોડ્યા. ત્યાં આકાશના માળીએ બૂમ પાડી : મારા તારા કોણે તોડ્યા ? માળીના દોડવાથી ગડડડડ અવાજ થયો.

(ઘનશ્યામભાઈ વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને કાલ્પનિક કારણ સાથે જોડે છે.) માળીએ કિરાત પાસેથી બધા તારા આંચકીને આકાશમાં પાછા ગોઠવી દીધા. માળીના ગયા પછી કિરાતે જોયું તો ખિસ્સામાં બે પોચા તારા રહી ગયા હતા. તેને માળીનો ડર લાગ્યો. તેણે તારા પોતાની બિલાડીની આંખોમાં મૂકી દીધા. હજીય રાતના બિલાડીની આંખોમાં એ તારા ચમકે છે. (અદ્ભુત રસ).

ગધેડો અને ફૂલ : લોકકથા છે : ગામમાં હનુમાનની મૂર્તિ હતી. કોઈ નવરાએ હનુમાનની ડૂંટીમાં આંગળી ઘોંચી. એને વીંછી ચટક્યો. નવરાને લાગ્યું- આનો લાભ બીજાનેય મળવો જોઈએ. બાજુમાં ઊભેલાને કહ્યું- હનુમાનની ડૂંટીમાં કંઈ ઠંડું ઠંડું છે ! બાજુવાળાએ આંગળી ઘોંચી એટલે એનેય વીંછી ચટક્યો. એણે વળી ત્રીજાને કહ્યું. એમ કરતાં ગામ આખામાં પીડાનો પરસાદ વહેંચાયો. ઘનશ્યામભાઈ આ કથાને એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે :

એક ગધેડાને ફૂલ બહુ ભાવે. ફૂલ જુએ ને મોંમાં પાણી છૂટે. તળાવકાંઠે ફૂલ સૂંઘતાં તેને મધમાખી ચટકી. ગધેડાનો એક હોઠ સૂઝીને દડો થઈ ગયો. (મોંમાં પાણી છૂટવું, હોઠ સૂઝીને દડો થવો - બાળકને મધમાં વાટીને મુહાવરા ચટાડાય છે.) ગધેડો ગભરાઈને દોડવા માંડ્યો. સામે મળી ગાય. ગધેડો કહે - પેલા ફૂલમાં કંઈ છે. ગાય જોવા ગઈ. મધમાખી એનેય ચટકી. એનો પણ એક હોઠ સૂઝીને દડો થઈ ગયો. પછી ઊંટનુંય એવું થયું. દોડતાં દોડતાં ઊંટે ગધેડાને કહ્યું- પેલા ફૂલમાં કંઈ છે ! ગધેડો ફરી જોવા ગયો એટલે મધમાખી એને ફરી ચટકી. બધાં પ્રાણીઓ કહેવા લાગ્યાં- જેના બેઉ હોઠ સૂઝીને દડા થાય તે ગધેડો ! (વાર્તા કહેવતકથાના સ્તરે પહોંચે છે.)

ઘનશ્યામભાઈ સૌ પ્રાણીઓની સાથે કૂંડાળું વાળીને બેઠા હતા. રૂમાલદાવની રમત ચાલતી હતી. ચકલાની પૂંઠે રૂમાલ આવ્યો. તેણે પોતાની વાર્તા કહી, ‘હું કૂંડાની અદેખાઈ કરતો હતો ને, એટલે મારે વન છોડીને નગરમાં રહેવાનો વારો આવ્યો.’ હાથીની પૂંઠે રૂમાલ આવ્યો. એણે પોતાની કહાણી સંભળાવી, ‘એક વાર રાજાની સવારી માટે રજવાડી હાથીની જગાએ મને લઈ ગયા હતા. હું રહ્યો માથાડી હાથી. મેં રાજા ફરતે સૂંઢ વીંટાળી, તેમને પટ દઈને ઉપાડ્યા.’ પછી જિરાફની પૂંઠે રૂમાલ આવ્યો. એ બોલ્યો, ‘મને નોકરી નહોતી મળતી. એક દિવસ પંખીનાં બચ્ચાંને આગમાંથી બચાવ્યાં એટલે બંબાવાળાની નોકરી મળી ગઈ.’ કૂતરો, પોપટ, ભમરો, મોર, અજગર, સિંહ... એમ કરતાં કરતાં આખરે રૂમાલ આવ્યો ઘનશ્યામભાઈની પૂંઠે. રૂમાલ પશુપંખીની સુંગધથી મઘમઘતો હતો.

ઘનશ્યામભાઈ હસ્યા, ઊભા થયા, અને રૂમાલ ફરકાવતાં ફરકાવતાં ચાલી ગયા.

ના, સી.સી. સાહેબ, તમે નાટકોના
દિગ્દર્શક નહીં જ !

■ હસમુખ બારાડી ■

૧ : 'મિથ્યાભિમાન'થી ન્હાનાલાલનાં નાટકો

ન્હાનાલાલ દલપતરામનું 'જહાંગીર નૂરજહાં' છપાયું ૧૯૨૮માં; અને પછી 'અકબરશાહ' ૧૯૩૦માં. પછી એમની 'મુગલમોહિની'નાં નાટકો લખાયાં નહીં. ગયા ૮૫ વર્ષમાં આ નાટકો છપાયાં, પણ ભજવાયાં નહીં. એ દિગ્દર્શકો અને નટોને પડકાર આપે એવાં છે. પણ ભજવાયાં હોત તો ગુજરાતી થિયેટરની દિશા બદલાઈ હોત ? એની તાકાત અને પ્રેક્ષકોની થિયેટરસમજ વધી હોત ? ન્હાનાલાલનાં પછીનાં નાટકો પણ જુદાં જ હોત ?

નટો કે દિગ્દર્શકોએ પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે એ ભજવ્યાં હોત અને એની પ્રસ્તુતિની પ્રક્રિયાથી નટો-દિગ્દર્શકોની સાથે પણ આ નાટ્યકલાથી ફાયદો થયો હોત. પણ તત્કાલીન રંગભૂમિના કોઈ રંગકર્મીએ અને વાંચ્યાં સુધ્યાં હોય એવું લાગતું નથી. કદાચ આટલી ભાષાસમૃદ્ધિ અને કલ્પનો પહોંચ્યાં નહીં ?

'એકસરખા દિવસ સહુના સુખના જાતા નથી...' એ ગાન-સંગીત કે તત્કાલીન ચિંતનની ચરમસીમા જરૂર હશે, પણ એથી પણ ઊંચું ચરમબિંદુ ચુકાઈ ગયું છે. એ નાટકોનું મૂલ્યાંકન પણ જે રીતે થવું જોઈએ એ થઈ શક્યું નથી. નાટ્યકારોના મૂલ્યાંકન ટાણે રંગકર્મીઓને સાંકળવામાં વિદ્વત્ સાહિત્યસંસ્થાઓ કેમ ખચકાતી હશે ?

વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયના નાટ્યતાલીમ અભ્યાસક્રમમાં અવાજની તાલીમ માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસે "ફતેહપુર સિકીના ઓ બુલંદ દરવાજા..." વગેરે ઉક્તિઓનો અભ્યાસ કરાવાતો, અને સાદી પ્રસ્તુતિઓ જેટલી એને વિકસાવતી પણ એ દશ્યાંશો તરીકે પણ ભજવાતાં નહીં. ન્હાનાલાલના પિતા કવિ દલપતરામનું 'મિથ્યાભિમાન'* જે રીતે ઉવેખાયું એ જ રીતે ન્હાનાલાલના મુઘલ તવારીખના મહાન પાત્રોનાં નાટકો પણ પુસ્તકના બે પૂંઠા વચ્ચે અને વિદ્વાનોની વાતોમાં પુરાઈ ગયાં, અટવાઈ ગયાં.

શેક્સપિયર આટલાં વર્ષોથી, આટલી રીતે ભજવાયા કર્યાં, અને દેશે દેશે એને તબક્કાવાર નટો, દિગ્દર્શકો મળતા રહ્યા, પણ શેક્સપિયરનાં નાટકોને તદ્દન નવી રીતે,

મૂળ ને મૂળ રૂપે, કે મૂળને મૂડીને, સજાવીને, તોડીફોડીને ભજવનારા દિગ્દર્શકો પણ નીકળ્યા અને એટલે આજે એ જીવતો રહ્યો છે.

ગુજરાત એના રંગભૂમિના કલાકારો કે લેખકો, દિગ્દર્શકોને પ્રમાણવાના અનેક કિસ્સાઓમાં ઊણું પડ્યું છે. ગીત-સંગીત, ઇતિહાસ-પુરાણની કથાઓ, સમાજના મધ્યમવર્ગી સુધારાઓ વગેરેના એકધારાં જૂની રંગભૂમિનાં નાટકોની પ્રસ્તુતિઓથી આપણે શું પામી શક્યા છીએ એ તો દેખીતું જ છે. ‘મિથ્યાભિમાન’ પાત્રપ્રધાન નાટક છે; જીવરામ ભટ્ટ, સુંદરી અને પ્રાણસુખ નાટકને આકર્ષે; કૈલાસ પંડ્યા અને અર્ચન ત્રિવેદીને ગમે, તો જૂની રંગભૂમિમાં એને ચરિતાર્થ કરે એવો નટ ન મળ્યો ?*

૨ : ‘શાહાનશાહ અકબરશાહ’ની ભજવણી

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં નાટકો અને ‘શાહાનશાહ અકબરશાહ’ની રંગભૂમિ પર રજૂઆત વિશે સીસી સાહેબનો ૧૯૫૮-૫૯નો વિદ્વત્તાભર્યા પ્રવચનનો વાચ્યપાઠ ફરીથી વાંચી ગયો.^૧ સીસી મારા ગુરુ, બહુ વઢે, લડે, રિસાય. પણ મારું કામ ચૂપચાપ કર્યા કરે. જ્યભિખ્ખુ વ્યાખ્યાનમાળાનું પહેલું વ્યાખ્યાન મેં કર્યું ત્યારે એ પ્રમુખપદે હતા, હું બોલતો ગયો, પેટછૂટી વાત કરતો ગયો, એમ એમના હાથે મારો હાથ દબાતો રહ્યો, એ આજેય મને યાદ છે. ગુજરાત વિશ્વકોશના નાટ્યઅધિકરણોની સમિતિની ડઝનબંધ બેઠકોમાં સર્વશ્રી ગોવર્ધન પંચાલ, ધીરુભાઈ ઠાકર, સીસી સાહેબ અને કાળા માથાંનો એક માનવી હું મળતા, એ રીતેય હું એમના એકલવ્ય વિદ્યાર્થી તરીકે એમનો નાટ્યઆદર્શ સમજવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા નાટ્યગુરુ “બર્ટોલ્ટ બ્રેખ્ટ અને ભારતીય રંગભૂમિમાં એલિનિયેશન”ની પદ્ધતિઓ વિશે નિબંધ લખીને મને મોસ્કોની લ્યુનાચાર્સ્કી નાટ્ય તાલીમ સંસ્થાએ ડોક્ટર બનાવ્યો. એટલે સીસી સાહેબના ગુજરાત યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનનો ‘યોગબ્રહ્મ બ્રેખ્ટ’ લેખ વાંચ્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે એમની સાથે ચર્ચા કરવી જોઈએ. મને તુરત જ વડોદરા બોલાવ્યો અને ગુરુ-શિષ્યે લડી લીધું. આમલેટ ખવડાવી રાજી કર્યો, એમ સીસી માનતા રહ્યા : આવા બધા અમારા ચમકારા-ઠમકારા પછી પણ એમને મારા પ્રત્યે કોઈ દ્રેષ નહોતો, ઊલટું વિશ્વકોશની નાટ્યઅધિકરણ સમિતિમાં હું કંઈક બોલું ત્યારે એમની એક આંખ મલકાયા કરતી એ હું જોતો.

સીસી સાહેબે ‘શાહાનશાહ અકબરશાહ’ની ભજવણીની પુસ્તિકામાં ગ્રીક નાટ્યવિધાનની અને ભાસ, કાલિદાસના ‘રસશાસ્ત્ર’ના કલાસ્વાતંત્ર્ય વિશે ઊંડી વિદ્વત્તાભરી છણાવટ કરી છે, પણ પછી એ ખુદ નોંધે છે : “આ નાટકો લખતાં

* ‘મિથ્યાભિમાન’ સને સપ્ટે. ૧૯૯૧માં લખાયું. ‘મિથ્યાભિમાન’ વિશે “ફેરવિચારણા” નામે લેખ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ના અંકમાં છપાતો હતો, પૃષ્ઠ ૨૬૯.

ન્હાનાલાલે રંગભૂમિનો જરાસરખો પણ ખ્યાલ રાખ્યો નથી. જે સ્વરૂપમાં આ નાટકો છે એમાં તો એ ભજવી જ ન શકાય. તત્કાલીન ગુજરાતી રંગભૂમિની નાણાંકોથળી અને કલાતત્ત્વ ઉપર નિયંત્રણ રાખતા ખેરખાંઓને શું જોઈએ એની કવિને ખબર જ નહોતી.” (પૃ. ૬ અને ૭).

એમ તો તત્કાલીન ગુજરાતી રંગભૂમિમાં ‘સમુદ્રગુપ્ત’, ‘વીર વિક્રમ’, ‘રાણા પ્રતાપ’, ‘શાહજહાં’, ‘કર્ણધેલો’ એવાં કંઈક ભારે સફળ નાટકો ખેલાતાં હતાં, પણ એ નાટકોના આલેખો જોતાં પ્રસંગોની ગૂંથણી વગેરે, અને ભાષા અને ગીતો વગેરે માટે સલામ મારવાનું મન થાય. પણ એમાંનાં ઘણાં નાટકો કથા કહેતાં કહેતાં નીંદરી ગયાં છે. સામાન્ય ભાંગવાડીના દર્શકોની કથારસ અને સંગીતની ભૂખ સંતોષવાથી વધારે ‘થિયેટર’ તો થયું જ નથી. એ પાત્રો વિશેનો નાટ્યકાર જેવો નવો કોઈ અભિગમ કે દિગ્દર્શકનું આગવું વિચારેલું કલ્પન વ્યક્ત કરતું કોઈ વલણ કે Vision આપણને સાંપડ્યાં નહીં. અને આ વાત જો વિશાળ સંદર્ભમાં જોઈએ તો આ સર્જનના વર્ષો પહેલાં અન્તોન ચેહ્ફ, હન્ન્રિક ઇબ્સન જેવા નાટ્યકારો અને કેવા કેવા દિગ્દર્શકો અને રંગભૂમિના પ્રયોગખોરો કામ કરતા હતા. ખુદ ચંદ્રવદનભાઈ પણ એમનું ‘ધરાગુર્જરી’ અને બીજાં નાટકો લખતા ત્યારે જગતની રંગભૂમિ તો અનેક રૂપે-રંગે આકાર બદલી રહી હતી. અભિનયના ખયાલો, પ્રસ્તુતિની રીતોની શોધ ચાલી રહી હતી. અને અભિનયના કેટલાયે સિદ્ધાંતોના બડેખાંઓ લડ્યા કરતા હતા, થિયેટર-સ્થાપત્ય બદલાતું જતું હતું.

‘રંગભૂમિ સ્થાનિક હોય અને વર્તમાન સંદર્ભે નિર્માણ પામતી હોય’, એ સાચું. એમ તો શેક્સપિયર, મોલિયેર, ઇબ્સન, ચેહ્ફ વગેરેની રંગભૂમિ પણ જે તે સ્થળકાળ અને એના પ્રેક્ષકો માટે જ રચાઈ, પણ એનો ઐતિહાસિક સંદર્ભ અવનવાની અન્વેષણામાં રહેતો; અને આટલું કહું ત્યારે એનો અર્થ એ કે અન્ય કલાપ્રવૃત્તિની જેમ તત્કાલીન ગુજરાતી રંગભૂમિએ કૂવામાંય નહીં, અવાડામાં જ ડ્રાઉ-ડ્રાઉ કર્યાં કર્યું.

“શાહાનશાહ અકબર”નાં પૃષ્ઠ ૧૧ પર સીસી સાહેબ નોંધે છે : “ન્હાનાલાલે ૧૦-૧૨ શ્રાવ્ય નાટકોમાં ૬૦-૭૦ દશ્ય નાટકો થાય એટલે નાટ્ય સંભાર આપી દીધો છે... એમણે નાટકના બીબીમાં નહીં પણ નાટકના નામ તળે કવિતાઓ લખી પણ એને રંગભૂમિ પર ઉતારવા કોઈ સૂત્રધારે નજર ન દોડાવી. પરદેશનાં નાટકો અને પુસ્તકોનાં રૂપાંતર થાય, પણ આપણા ખુદના સાહિત્ય તરફની સૂઝ મટી નહીં.”

એની તાત્ત્વિક ચર્ચા કરતાં સીસી સાહેબે ‘અકબરશાહ’નો ઇતિહાસ કઠ્ઠો, વ્યાખ્યાન આપ્યું અને કેવા સૂત્રધારે કેવી રીતે એ ભજવવું જોઈએ એની વાત માંડી. ત્યારે મનમાં ઉમળકો જાગ્યો. સી.સી.સાહેબની જ ભાષાસમૃદ્ધિથી વક્તાઓ અને

વાચકોએ તાળીઓ પાડી, પરંતુ સીસી સાહેબે એની પ્રોડક્શન સ્ક્રિપ્ટનું જે વર્ણન કર્યું તેમાં આ નાટકની પ્રસ્તુતિનાં દશ્યોનું કતરણ, ઉમેરણ વગેરે પદઠાવાળી રંગભૂમિમાં આપણને આપ્યું. એટલે કે તત્કાલીન જૂની રંગભૂમિના આગળ-પાછળના ચીતરેલા પડદાઓ ઉપર ક્યાં દશ્યો કેવી રીતે થાય, અને સંકળાતાં જાય એની કલ્પના દોડાવી, ૧૯૫૯માં ! એ વખતે ‘નાટ્ય ગદરિયાં’ના વિશ્વપ્રવાસી સીસી સાહેબ ક્યાં નાટકો જોતા-વાંચતા હતા ? એ વખતે એમણે ક્યાં નાટકો લખ્યાં ?

૩ : ગુજરાત યુનિવર્સિટીઓના ‘આર્ટ્સ’ વિભાગમાં સાહિત્યપ્રકાર તરીકે નાટકનું શિક્ષણ

આપણા વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય શીખતાં વિદ્યાર્થીઓ નાટકો ભણે છે. એમની ગાઈડો વાંચે છે અને યુનિવર્સિટીના પોણા કલાકના તાસમાં નાટકનો કેન્દ્રસ્થ વિચાર, એની ગૂંથણી, પાત્રાલેખન વગેરેની ગાઈડો વાંચીને એવા જ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ત્રણ કલાકમાં ઢસડીને પદવીઓ ધારણ કરે છે. શ્રી સુરેશ જોષી કવિતા વિશે કહેતા તેમ, નાટક પણ “ચાલી જાય છે.” મને એક વખત આવા એક તાસમાં એમના અભ્યાસક્રમના એક નાટક વિશે બોલવા કહ્યું, ત્યારે મેં પૂછ્યું : “મૂળ નાટક કેટલા વાંચી ગયા છે ?” ત્યારે એમનાં ઢળેલાં મોં જોવા મળ્યાં હતાં. મારો એ પછી હંમેશાં એવો આગ્રહ રહ્યો કે કોલેજના પ્રોફેસરો એમની રીતે કોઈ પણ નાટકને ‘ભણાવી દે’ અને એ પછી કોઈ નટ-દિગ્દર્શકને એ જ નાટક વિદ્યાર્થીઓ પાસે ‘બોલવા’ બોલાવવામાં આવે. ખરી રીતે એવાં નાટકો ક્યાં તો નિયમિત થિયેટરમાં ભજવાતાં હોવાં જોઈએ, નહીં તો છેવટે એ સ્કૂલના અભ્યાસક્રમમાં આવાં ૩-૪ નાટકોની ભજવણીની તાલીમ વિશેની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. નાટક જોયા વિના શીખાય કેવી રીતે ?

ટૂંકમાં ‘અકબરશાહ’ની ભજવણીની યોજનામાં સીસી સાહેબ કહે છે : “આપણે વચગાળે પડદા નાંખવા પડશે અને ઉપાડવા પડશે.” (પૃષ્ઠ ૨૯) ‘અકબરશાહ’ જેવું નાટક અને કવિ ન્હાનાલાલનો કાવ્યઆલેખ કોઈ દિગ્દર્શક કેવી રીતે જુએ અને ભજવે એનું કંઈ દર્શન આપવામાં, આટલી નાટ્યસમજ ધરાવતા ગુજરાતી રંગભૂમિના અગ્રજ નાટ્ય શિક્ષણકાર પાસેથી આપણને કોઈ વિભાવના મળી નથી. આ એટલા માટે લખવું પડે છે કે એમની પાસે જ એવી તો અપેક્ષા હોય ને ?

૪ : દિગ્દર્શકની નાટ્યપ્રસ્તુતિની વિભાવના

લેખક પાત્ર / પ્રસંગને ડ્રામેટાઇઝ કરે છે, જ્યારે દિગ્દર્શક એને થિએટ્રિકલાઇઝ કરે છે. ‘શર્કુતલા’ના આખ્યાનમાંથી કાલિદાસ રચે તે “અભિજ્ઞાન” નાટક. એ ડ્રામેટાઇઝ થયેલી પ્રક્રિયા છે. એની પ્રસ્તુતિ યથાતથ થાય તો રસપ્રદ અને સૌંદર્યબોધ

કરાવી શકે, પણ કાલિદાસના કણ્વ, શકુંતલા, દુષ્યંત વગેરે પાત્રો એક રીતે સાદી એકલક્ષી નાટ્યક્રિયાથી કે અન્ય કોઈ રીતે વિકસાવી પ્રસ્તુત થાય તો એ થિએટ્રિકલાઇઝ થઈ કહેવાય. એ કામ દિગ્દર્શક કરે.

ભવાઈ-કથાનું નાટ્યરૂપ રણછોડભાઈ ઉદયરામે ‘રાઈનો પર્વત’માં કર્યું. એનું થિએટ્રિકલાઇઝ રૂપાંતર લેખકે કર્યું તે મોદીનું ‘જાલકા’ અને નિમેષ દેસાઈએ કર્યું તે એનું યથાતથ નિર્માણ. જોકે ‘રાઈનો પર્વત’ની મૂળ પ્રસ્તુતિમાં જ બાપાલાલ નાયકે, અને પછી થોડાં વર્ષે જશવંત ઠાકરે, યથાતથ નિર્માણ કર્યું તે ડ્રામેટાઈઝ જ રહ્યું. ઊલટું એ બંનેએ ‘દર્પણપંથી’નો ખૂબ નાટ્યાત્મક સીન કાઢી નાંખવો પડ્યો, પરંતુ ‘રાઈનો પર્વત’માંથી હસમુખ બારાડીએ કરેલું ‘રાઈનો દર્પણરાય’ એ એની થિએટ્રિકલાઇઝ પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે. એમાં “જાતની ઓળખ માટે પ્રાગટ્યનું પરાક્રમ” કરવું, દર્પણપંથીના કોરસનું અને અન્ય બે કોરસનો ઉપયોગ કરવો, તે થિએટ્રિકલાઇઝ આલેખ કહેવાય.

જનક દવે અને અદિતિ દેસાઈએ એના મંચનને થિએટ્રિકલાઇઝ કર્યું, શ્રી પી.એસ. ચારીએ એની રજૂઆત કરતાં ભૌમિતિક કંપોઝિશનથી ફિઝિકલ થિયેટર કર્યું તે પણ એનું થિએટ્રિકલાઇઝ સ્વરૂપ છે. અને શ્રી ભાનુ ભારતીએ હિન્દીમાં એ જ કથાનું રૂપાંતર કર્યું તે એનું ત્રીજું થિએટ્રિકલાઇઝ સ્વરૂપ ગણાય. કૃષ્ણ-સુદામાની કથાનું થિએટ્રિકલાઇઝ રૂપ તે એક રીતે તો ‘કહો મકનજી ક્યાં ચાલ્યા’માં દેખાય છે.

નાટ્યકાર પાત્રો અને કથા દ્વારા ‘સમય’ આપે છે, અને દિગ્દર્શક એને ‘સ્થળ’ આપે છે. પડદા તો ઠીક, કોસ્ચ્યુમ હોય, અને થોડા રોસ્ટ્રમ અને લાઈટિંગ હોય, તો આ પાત્રો અભિનય અને કમ્પોઝિશનથી પ્રસ્તુત કરી જ શકાય.

આપણી અકાદમીએ આવી જ પ્રસ્તુતિને પ્રોત્સાહન આપી ગુજરાતની “અસ્મિતા વધારવી” જોઈએ.

(૫)

ના, સીસી સાહેબ, ના, તમે નાટકોના દિગ્દર્શક નહીં જ !

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

માનવસંસ્કારનો ઊજળો આલેખ | ભીમજી ખાચરિયા

['ઘરવખરી' (નિબંધસંગ્રહ) : મનોહર ત્રિવેદી, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૧૪, ટેબ્લેટ સાઈઝ, પૃ. ૧૧૬, રૂ.૧૫૦]

વાર્તાકાર, કવિ મનોહર ત્રિવેદીનો પ્રથમ નિબંધસંગ્રહ એટલે 'ઘરવખરી'ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૮ની પૂર્વે 'ફૂલછાબ' અખબારની સૌરભૂમિમાં લખાયેલા ઓગણીસ નિબંધો છે. જ્યારે નિબંધકાર તરીકે મનોહરભાઈ ત્રિવેદીએ આપેલી કેફિયત શબ્દસૃષ્ટિ-૨૦૧૩, દીપાવલી અંક, 'નિબંધકાર અને હું' એ નિબંધ વીસમા નિબંધ તરીકે સમાવી બીજી આવૃત્તિ જે તૈયાર થઈ એ આ લટૂર પ્રકાશનની 'ઘરવખરી'. ટેબ્લેટ સાઈઝ, પાકું પૂઠું. મુખપૃષ્ઠે ભાતભાતની ઘરવખરી જેમાં થાળી વાટકા, ઘંટલો, ઘડો, ડબા, ડબલી, પટારો, સાણસી, તાવીથા, મસાલિયું ને જ્ઞાનસનો ફોટો. પાછળના પૃષ્ઠે નિબંધકારનો મલકાતો ફોટો ને રમેશ પારેખની શુભેચ્છા. આ થયો 'ઘરવખરી' નિબંધસંગ્રહનો પ્રત્યક્ષ આંખનો પાઠ અને હાથનો સ્પર્શ.

હવે 'ઘરવખરી'નો સર્જકપાઠ તપાસીએ.

'ઘરવખરી'ના સર્જક મનોહર ત્રિવેદી ગુજરાતી કવિતા, વાર્તા, કથાસાહિત્ય તથા બાલસાહિત્યમાં સ્થાપિત અને પુરસ્કૃત નામ. 'ઘરવખરી'ને પણ ગુ.સા.અ. ગાંધીનગર દ્વારા નિબંધ વિભાગનો પ્રથમ પુરસ્કાર પણ મળેલો. પુસ્તકની શરૂઆતે જ મળતો માય ડિયર જયુનો સંગ્રહને આવકાર, 'ઘરવખરી'ને તપાસવાની ચાવી પણ આપે છે ને સાથેસાથે સર્જકની સારમાણસાઈ અને માનવસંબંધોના મૂલને પણ અંકે કરે છે. 'ઘરવખરી'ના નિબંધના વાચનમાં જે સતત આડે આવે છે એ ગુજરાતી અને ભારતીય કવિઓની કાવ્યકંડિકાઓ. જે નિબંધને, વિષયને વધુ સ્થાપિત કરવા સર્જક પોતે મૂકે છે, પણ ભાવક ચિત્ત સાથે સતત અથડાઈને નિબંધના ચરિત્રથી જુદી દિશામાં પણ લઈ જાય છે, એ વાત પણ નોંધીએ.

'ઘરવખરી'ના નિબંધો આમ તો સર્જકને મન આસપાસના જગતના સંસ્કારો અને જન્મદત્ત આદતોનો પરિચય આપવા માટે લખાયા છે. પરિણામે સર્જકે પોતાના સામાજિકને ઉખેડીને, ઝીણી આંખે આમતેમ જોયું, સંભાર્યું. બાળપણથી હૈયાતી સુધીનાં સ્મરણેય તાજાં કર્યાં. એમાં જ્યાં જ્યાં ખાટુંમોઠું લાગ્યું, ક્યાંક પીડા તો ક્યાંક હર્ષનાં

આંસુ આવ્યાં એમાંથી આ બધાં ચરિત્રો સર્જાયાં. જે થયા ‘ઘરવખરી’ના ચરિત્રમૂલક સર્જનાત્મક નિબંધો. ‘ઘરવખરી’ના આ નિબંધોમાં ભાષા અને બોલીના પ્રયોગો સહજ આવ્યા. નિબંધકાર કવિ હોવાથી કવિતાનો પટ પણ નિબંધોને લાગ્યો. આરંભે, અંતે લટકણિયાં રૂપે સ્વ અને અન્ય કવિઓની કાવ્યકંડિકાઓ આવી. આ બધાંની સાથે સૌંદર્ય અને સમાજવાદને ઉજાગર કરતાં પાત્રો પણ નિબંધોમાં ‘ઉક્તિવિશેષ’ બનીને આવ્યાં. સર્જકમાં રહેલા અનેક માનવસંબંધોએ જગતને જોવાના પાઠ ઉઘાડ્યાં. સારા, નરસા માનવમેળા અને જ્યાં જીવનની હકારાત્મકતા, દુઃખ, સંઘર્ષ અને સત્ય સામે બાથ ભીડવાની ઘટનાઓ જોઈ, મળી, એમાંથી સર્જાયા આ નિબંધો. ‘ઘરવખરી’ વાંચતા તો દરેક ભાવકને એમ થાય કે હું આ હું તો લખી શકું ! પણ કવિહૃદયમાંથી નીકળતી ‘ઘરવખરી’ને જે સ્થાયી ભાવોનો વળોટ મળેલો હોય છે તે શું બધાંથી થાય ? એટલે જ તો મનોહર ત્રિવેદીના ‘ઘરવખરી’ના નિબંધો વિશેષ છે. શીર્ષક સાવ હાથવગો શબ્દ, ‘ઘરવખરી’. જેના વિના જીવન કે ઘર ચાલે જ નહીં એ જણસ. વ્યંજનાએ અહીં માનવસંબંધોના સત્ય, કરુણા અને લાગણીનાં આછાંપાતળાં રૂપો એટલે ‘ઘરવખરી’.

‘ઘરવખરી’ના નિબંધોનો સઘન પાઠ થતાં જે જગત ઊભું થાય છે તે છે માનવસૌંદર્ય. માનવજીવન કેટકેટલી રીતે તપાસી શકાય ? માનવ અને પ્રકૃતિનાં રૂપો સાથે ગોઠડી કેમ મંડાય ? સોરઠ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત કે ભારતીય જીવનના માધુર્યને આવનારી પેઢી સુધી કેમ પહોંચાડાય ? આવી અનેક વાતો ‘ઘરવખરી’માં પામી શકાય છે. ગદ્યબંધ, ભાષા, સ્વરૂપ, ચરિત્રવિશેષ, બોલી, રૂઢિપ્રયોગો કે નિબંધની સર્જનાત્મકતાને ટેકો દેનારા આ સંવિદો ‘ઘરવખરી’માં એવી રીતે વપરાયા છે, જેમ જૂનાં તાંબા-પિત્તળના વાસણને કલાઈ કરીએ ને વાસણ અંદરથી ઊજળું થાય, એમ આ નિબંધો ઊજળા થયા છે. આમેય આપણે આપણી ‘ઘરવખરી’ વરસે-દહાડે ઠાલીઅમથીય ફેરવવી પડે, એટલે જ તો ખબર પડે કે ‘ઘરવખરી’માં કેટલું કામનું છે ને કેટલું નકામું ! ઘણી વાર કામની વસ્તુ ટાણે જડતી નથી પણ આ ‘ઘરવખરી’માં જે જડે છે તે આ છે... જેમ કે માનવસંબંધોની નિત્યનૂતનતા અને પવિત્રતાનો પરિવેશ.

‘કલ્યાણ ઘુસાને તમે ઓળખો છો ?’ ‘ઘરવખરી’નો પ્રથમ નિબંધ છે. શરૂઆતનું વાક્ય જુઓ : ‘નદી માટે મને બચપણથી લગાવ છે.’ પછી આવતી કવિની કવિતાની પંક્તિઓ, નદીઓનો પરિચય અને એ નદીકાંઠે વસતો ગામેયો વાઘરી એટલે કલ્યાણ ઘુસા, પાંસઠ વીઘા જમીન, ફૂવો, ખેતર વચ્ચે દેશી ઘાટનાં બે મકાન, ચોખ્ખાં ચણાક. ક્યાંય ગોબરાઈ નહીં, ન જીવતરમાં કે ને ભગતિમાં. બધું સાફસૂથરું, જાતમહેનત, આંગણામાં ગદીડાં, બકરાંનું નાનું વાઘ, ચાર ગાય, બે વાછરું, બબ્બે ભેંસ, પાડરું ને બળદની એક જોડય. બે દીકરા, એમ બે દીકરીયું, ઘરેબારે. પૌત્ર-પૌત્રીઓનો ઠીક,

પ્રપૌત્ર-પ્રપૌત્રીઓના હીંચકાની દોરી ખેંચીને ઊંઘાડ્યાં. ત્યાં લગ્ન ભર્યુંભાદર્યું જીવ્યા ને જાગ્યા.' આ કલ્યાણ ઘુસાને સર્જક આ રીતે પણ ઓળખાવે છે. રીત જુઓ : 'બે બાધું હારે એમણે સંસાર નિભાવેલો, પહેલાં પત્ની પુરીબાઈ. એમની કૂખે છોકરાં જન્મેલાં. બીજાં એતમબાઈ, પણ નછોરવાં. એમને ક્યાં સંસારસુખ ભોગવવા ભગત હારે તાંતણો બાંધેલો ! કલ્યાણ ઘુસા એટલે ભજનિક, ટોચા ટપા કરીને, સંઘર્ષ સામે બાથ ભીડી ઠરીઠામ થયેલ સોરઠી પરિવાર, પ્રજાના સંસ્કારોનો પરિચય જોઈને સ્વામી આનંદ પણ, કલ્યાણ ઘુસા સામે ભોંઠામણ અનુભવે છે, કારણ, કલ્યાણ ઘુસાનો પોતીકો સમાજવાદ. કથનપરંપરાએ ગવાતાં સનાતન ભજનોનો સંગ્રહ એટલે 'ઘરવખરી'નો કલ્યાણ ઘુસા.

'તમારે એનભાઈને મળવું હોય તો...' બીજો નિબંધ માનવસંબંધોમાં ઉપનામનો મહિમા કરતો નિબંધ છે. સાહિત્યકારોની સાથે સામાન્યજનોનાં ઉપનામ અને નિબંધનું ચરિત્ર નટવરલાલ કુબેરદાસ પંડ્યા એ 'ખુસનસૂ', પેલા કવિ પંડ્યા એ 'ઉશનસૂ'. આ નિબંધમાં મળતું લોકભારતી દક્ષિણામૂર્તિનું વાત્સલ્ય અને વાતાવરણ નિબંધનો વિશેષ બને છે. દર્શક, આંબલાની શાળા, રાષ્ટ્રીય પેય કઢી અને કથાકારનો શ્રોતા, જેનો જુવાનજોધ દીકરો મૃત્યુ પામ્યો છે છતાં બીજે દિ' કથાનો આશ્રય લે છે એવો શ્રમિક ખેડૂત અને એની ભારતીય ધર્મગ્રંથો પર શ્રદ્ધા, આવું ઘણુંબધું... આ નિબંધમાં એનભાઈની આજુબાજુમાં બને છે તે બંધ બેસે છે. 'ભૂલી જવું' નિબંધ માનવજાતની સ્મૃતિ-વિસ્મૃતિનું તત્ત્વજ્ઞાન આપે છે. આ નિબંધનું ચરિત્ર સર્જકના મામા છે જે ભૂલકણા છે. ગોહિલવાડ ને ગારિયાધારની ગલીઓ, મામાની ભૂલવાની ટેવો, એમાંથી ઊભી થતી રમૂજ અને અંત 'ભૂલી જવાની સત્તા ઈશ્વર પાસેથી આપણે ન મેળવી હોત તો આ જગતની કેવી વલે થાત; કેટકેટલી સ્મૃતિઓના બોજથી હાંફતો હોત આ સંસાર ? મન હોત, નર્યાં રાગદ્વેષ ને દુઃખદ સંભારણાંઓનો મોટોમસ ઉકરડો - એમાં તો સુખભર્યાં સ્મરણોની સુગંધી ફૂલપાંખડીઓય સાથોસાથ કોહવાઈ જાત'. જે સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ મીમાંસા સાથે હાસ્યની ગરજ સારે છે. 'મોટાની લઘુતા જોઈ જોઈ થાક્યો, નાનાની મોટાઈ જોઈ જીવું છું' ઉમાશંકરની આ પંક્તિ 'કરિયાવરમાં સાત સાત વહાણ' નિબંધને અંતે ડેલીએથી... એ શીર્ષકે અપાયેલી છે. આ નિબંધમાં વિધુર પુરુષની વેદનાની સાથે સંતાનોના ઉછેર, છોકરાંને ઠરીઠામ કર્યાંની નમાઈ દીકરીને આપ્યો કરિયાવર, સમજણનાં સાત સાત વહાણ સમો... ખરેખર નાનાની મોટાઈનો નિબંધ છે.

'નોટ ને સિક્કા નાખ નદીમાં...' કવિ મકરંદ દવેનું કાવ્ય 'ધૂળિયે મારગ'ની પંક્તિના શીર્ષકથી આ નિબંધ લખાયો છે. આતિથ્યભાવ અને માનવસંબંધોની તરિમા

ચંદુભાઈ ત્યા હિતોપદેશની વાર્તા દ્વારા અહીં મળે છે. અંતે ‘ડેલીએથી...’માં કાયમ હઝારીની ગઝલ તો ખરી જ. ‘છેલભાઈને પુરસ્કાર આપવો છે ?’ નિબંધ અમરેલી અને ભાવનગરના સાહિત્યકારો, સાહિત્યિક વાતાવરણ અને ભાવજગતને પ્રગટ કરે છે. કાનજી ભુટા, મોરારીબાપુ, અસ્મિતાપર્વ, અન્ય સાહિત્યિક મેળાવડાઓ અને એમાં છલકાતાં, છલકાતાં છેલભાઈ ! વ્યક્તિત્વ, શ્રવણભૂત અધ્યાપકની નિષ્ઠા અને સમજણ, રસના ઘોયાની ટોળી ને ટિખળ એટલે આ નિબંધ. ‘બિરબલ, લા કોઈ એસા નર’ જેવી વિશેષ ઉક્તિથી લખાયેલા આ નિબંધમાં વિધવા થયેલ દીકરીનું મન બીજે ક્યાંય ન ઠરતી બાપુનું કાળજું કેટલું બળે અને દીકરીને ઠેકાણે પાડવા દીકરા-વહુઓને બહાને ચડાવી અંતે વિધવા દીકરીને વળાવવા નાનાભાઈ કેટકેટલાં વાનાં કરી દીકરીને બીજવર સાથે પરણાવી વિધવાવિવાહનો આદર્શ પૂરો પાડે છે. આ નિબંધમાં ભારતીય માનવજીવનનું દર્શન અને વાત્સલ્યના ભાવોનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

‘એક પગ ગુમાવ્યા પછીની ઘટના’ તથા ‘ચંદન ગયા બિદેસડે’ પારિવારિક પાત્રોના જીવનના સાર્થક અંશોને, કૌટુંબિક વાતાવરણના સારાનરસા ભાવો, બાળપણનું શિક્ષણ, માનવશક્તિની વિશેષતાને ‘ઘરવખરી’માં નિબંધ રૂપે વ્યક્ત કરે છે તો ‘વિનયનું ફુલેકું’ નિબંધમાં ખરેખર નિબંધકાર મનોહરભાઈ શું કરવા માંગે છે ? ફુલેકું ને પાછું લૌકિક રુદન, વચ્ચે આવતી આડી વાતોમાં, ઓલિમ્પિકનાં પાત્રો, ગુજરાતમાં દર વર્ષે દિવાળીને બીજે દિવસે નૂતન વર્ષાભિનંદન કહેવાનો ચાલ છે, જેમાં નાનેરાં, વડીલોને પગે લાગે છે, એ વાત અંતે ખરખરામાં પૂરી થઈ. આમ આ નિબંધ બહું વિનય આપતો નથી પણ વિનયનું ફુલેકું કાઢે છે ! ‘અપૈયો’ એટલે કાઠિયાવાડની પ્રજાના વટ, વચન ને વહેવારને કારણે થતી હઠ. સર્જક કહે છે કે ‘અપૈયો’ એ મારા માટે નવો શબ્દ હતો અને સર્જક ભોઠપ પણ અનુભવે છે ! ચારણ સમાજનાં બે કુટુંબોની વચ્ચે થતી ‘અપૈયા’ની ઘટનામાં અંતે આવતા અરુણ નહેરુનો પ્રસંગને મૂકવાની જરાય જરૂર ન હતી. એનાથી નિબંધનું સાંસ્કૃતિક વાતાવરણ તૂટી જાય છે. ‘અર્પણ, એક અપરિચિતતાને’, ‘હી.કા. ત્રિવેદીનું સરનામું’, તથા ‘જનકને છાપું વાંચવાની ટેવ નથી’ આ ત્રણેય લઘુનિબંધો છે. જેમાં ‘અર્પણ...’ નિબંધમાં નિબંધકારના મુસાફરીનાં મીઠાં સંભારણાં, તથા ‘જનકને...’ નિબંધમાં અકાળે અવસાન પામેલા વાર્તાકાર જનક ત્રિવેદીનું સ્મરણ છે. આ નિબંધમાં આઝાદી પૂર્વેની ઘટના, બે હિન્દુ-મુસ્લિમ પરિવારની પીડા અને કરાંચી, પાકિસ્તાનથી લખાયેલ પોતાના મિત્ર રામજી જાદવની ભાળ મેળવવા લખાયેલા ખુલ્લો પત્ર, હમણાં જ જોયેલી ગુગલની જાહેરાતમાં વરસોથી વિખૂટા પડેલા બે જીગરજાન હિન્દુ-મુસ્લિમ મિત્રની કથાનું સ્મરણ કરાવે છે.

‘ઘરવખરી’ને અંતે મળતી નિબંધકારની કેફિયતમાં મનોહરભાઈને મન ‘નિબંધ

એ તો મોતી છે.’ જીવનને ઝીલવાનું, શીખવાનું મને નિબંધમાંથી જ મળ્યું છે. આવું આવું થાય. ભૂંસાય, વિસરાય, છૂટતું રહે આપમેળે. બદલાવ આવે. ઓસરે, સ્વયંને સરત ન રહે. ભૂગોળે શીખવેલ દસ દિશા ભલે, હશે. મન પાસે ગણી શકાય નહીં એટલી. આંખ માંડો ને વણદેખી દિશાઓ ખૂલે. પાતાળપ્રવેશ કરાવી, રહસ્યોના તોત્રિંગ દરવાજા ઉઘાડી આપે, તો સામે ભગવાય ‘ટમટમતા દીવાથી આલોકિત અજાણ્યું વિશ્વ !’ એ દિશા અર્થાત્ સંગ્રહનો છેલ્લો નિબંધ.

આ નિબંધોની ભાષા પ્રાદેશિક સ્તર પર કાઠિયાવાડી એમાંય ગોહિલવાડી બોલીની રહી છે. નિબંધનાં ચરિત્રો જિવાતા જગતની આસપાસના હોવાથી નિબંધનો પાઠ પણ બોલીમાં ઘડાયો છે, એ સ્વાભાવિક છે. જે સરેરાશ વાચકને ગમે પણ બોલીના અમુક શબ્દો ઉકેલવા અઘરા પડે, જેમ કે ઢોળ, દાધારંગો, મભમ... નિબંધકારે એમ માન્યું છે કે વિષયને અનુરૂપ પોતાનું કાવ્યોની અને અન્ય કવિઓનાં કાવ્યોની પંક્તિઓ નિબંધમાં મૂકું. જ્યાં સુધી નિબંધમાં એ પંક્તિઓ મુકાઈ છે ત્યારે એ નિબંધમાં ઓગળી ગઈ છે, પણ અંતે ડેલીએથી... એમ કરીને જે કવિતાનો પટ પૂર્યો છે તે ભાવકના ચિત્તને હોળી નાખે છે. આ વાત સાથે સૌ કોઈ સંમત થાય એમ હું માનું છું.

આમ છતાં ‘ઘરવખરી’ નિબંધોને માનવચેતનાનું સંયોજન અને અદબ વાળીને ઊભેલા માનવસંબંધોની કથા ગણી શકાય.

આસ્વાદ્ય સોનેટરચનાઓ | સંધ્યા ભટ્ટ

['ઉરે પરમ ઝંખના' (સોનેટસંગ્રહ) : લે. દેવેન્દ્ર દવે, પ્ર. કવિલોક ટ્રસ્ટ, C/o. કુમાર ટ્રસ્ટ, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧, ક્રિંમત : ૩.૧૨૦]

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં કવિ દેવેન્દ્ર દવેએ સાતત્યપૂર્વક સોનેટરચનાઓ આપી છે. એમ કરીને તેમણે સોનેટપરંપરાને જીવંત રાખવામાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. સોનેટેને જ સમર્પિત રહેલા કવિએ આ સ્વરૂપની રચનાઓનાં સંપાદન પણ આપ્યાં છે. અહીં તેમના તૃતીય કાવ્યસંગ્રહ 'ઉરે પરમ ઝંખના'નાં પંચ્યાશી સોનેટો વિશે વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે. મહદ્અંશે શિખરિણી અને વસંતતિલકા છંદમાં રચના કરતા કવિ પૃથ્વી, મન્દાકાન્તા, સ્વઘરા, શાલિની, મનહર, હરિણી વગેરે છંદોમાં પણ સફળ રચનાઓ કરે છે. છંદવૈવિધ્ય અને વિષયવૈવિધ્ય આ સંગ્રહને આસ્વાદ્ય બનાવે છે.

જિવાતા જીવનની નાની-મોટી ઘટનાઓ તથા પ્રસંગો અને તે નિમિત્તે પ્રગટતું ચિંતન એ કવિ દેવેન્દ્ર દવેની સોનેટરચનાઓનો વિશેષ છે. ખટમધુરું દામ્પત્યજીવન,

પુત્રીઓનો ઉછેર અને તેમની રમણા, પુત્રીવિદ્યાયની કલ્પનાથી ઊઠતી ટીસ, ઋતુઓની અવરજવર, મૃત્યુચિંતન, દેહદાનનો સંકલ્પ, માતૃભક્તિ, કૃષ્ણલીલા – આ પ્રકારે વિવિધ ભાવછટાઓ દ્વારા થતી આત્મશોધનની મથામણ અહીં કાવ્યરૂપ પામે છે.

આ સોનેટ વાંચતી વખતે આપણો પ્રથમ પંક્તિથી જ વિષયપ્રવેશ થાય છે અને ક્રમશઃ આગળ વધતાં વધતાં વાતની પરિસમાપ્તિ થાય છે જ્યાં કવિ સોનેટનો ઉચિત અંત આપે છે. ક્યારેક વિષયને ચરમબિંદુએ પહોંચાડીને, ક્યારેક ભાવોદ્રેકની પરાકાષ્ટા સાથે અથવા તો સાર્થક્યના કે નિજભાનના સંવેદન સાથે સોનેટની અંતિમ બે પંક્તિઓ સહજ ચમત્કૃતિનો અનુભવ કરાવે છે.

‘મેળાપ’ સોનેટમાં એક વૃદ્ધનું ચિત્ર પહેલી પંક્તિમાં જ ચાક્ષુષ કરી આપતા કવિ વૃદ્ધની માંદગી, એકલતા અને ઝાંખી નજરને ચિત્રિત કરે છે. કાવ્યબાનીમાં વૃદ્ધત્વની મંદતાનો લય પણ બરાબર પકડાયો છે અને ત્યાં જ

‘... પાસે થનગન થતી ષોડશી કન્યકાએ

પૂછ્યું : ‘દાદા, મદદ તમને શી કરું ! ઘંટડી શો

ગૂંજી ઊઠ્યો સ્વર મધુર ! લ્યો, સાબદાં કાન થાતાં;’ (પૃ. ૩૧)

તરુણીનું મીઠું સંબોધન વૃદ્ધના જીવનને નવપલ્લવિત કરી દે છે અને અંતે,
‘ઊઠી ભેટ્યો સકલ નિજની વેદનાઓ વિસારી...’

‘નર્મદામાં નૌકાવિહાર’ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય વર્ણવતી રચના છે. નર્મદાનું સહજ વહેણ, નદીનું હલકભેર તલ્લીન ગાન, શીળો પવન, ખડકનું મલકવું, પશ્ચિમના આભનો સોનવણો રંગ, માછીની આછી સ્વરલહર અને વચ્ચે વચ્ચે હલમલ થતા હંસ જેવા કુંડલ – આખુંય સોનેટ ભાવકને નર્મદાના નીરમાં નૌકાવિહારના આહ્લાદનો રમણીય અનુભવ કરાવે છે. અંતિમ બે પંક્તિઓ સૌંદર્યવિહારના પરમબિંદુ સમી છે. જુઓ

‘વ્હાલી કેરાં - દ્યુતિ - વલય શાં આંજતા દષ્ટિ મારી,

ત્યાં વ્યોમાંકે તરિ શશિયરે ફાંકડી શી ઉતારી !’ (પૃ. ૩૪)

‘સંબંધોની નાળ કપાતાં’ શીર્ષકથી એક સોનેટયુગ્મમાં ‘માતૃઉક્તિ’ અને ‘પુત્રની મનોવ્યથા’ એમ બે છેડેથી આ નાજુક સંબંધની ઝીણી પણ ઝાઝેરી વ્યથાને મન્દાકાન્તામાં સ્વરવતી સાંભળી શકાય છે. મન્દાકાન્તા અને સ્વધરાનું સાયુજ્ય ધ્યાન ખેંચે છે.

ચકલીની ઘરમાં અવરજવર અને ચકલીના અવાજથી ત્રસ્ત ગૃહિણીનું સળી-સળેકડાંને ઉખાડી ફેંકી દેવું કવિને બેચેન બનાવે છે. ‘પરી’ શીર્ષકથી અહીં ત્રણ સોનેટ મળે છે જેમાં કિશોરીનું તોફાન, વ્હાલ, પિતાને થતો પજવાટ પણ અંતે મળતી સભરતા અને આવી નટખટ, પુત્રીનો શ્વસુરગૃહે કેમ સમાવેશ થશે તેની હળવી ચિંતા – આવા

પિતૃસહજ ભાવો ભાવકને વાત્સલ્યરસનો આનંદ આપે છે. કવિનો કલારસ ‘નૃત્યાંગનાને’ સોનેટમાં અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે.

કૃષ્ણની લીલાઓને સમજવાનું પોતાનું ગજું નથી એમ કહેતા કવિ ‘હે કૃષ્ણ’ સોનેટમાં કૃષ્ણની લીલાઓને લાડ લડાવે છે; તો ‘ખરો ખેલાડી તું !’માં ગોકુળમાં વિવિધ રસનું પાન કરી મથુરા ચાલી ગયા પછી ગોપીઓનું સ્મરણ પણ ન કરનાર કૃષ્ણને આ રીતે ઉપાલંભ આપે છે :

‘ખરો ખેલાડી તું – રમતરમતમાં રજરમતો
રમી લીધી જાણે પ્રણય કદી કીધો નવ હતો !’ (પૃ. ૮૪)

અહીં ‘રમત રમતમાં’ પદાવલિમાં છંદ જળવાતો નથી પણ ભાવની દૃષ્ટિએ તે સહા બને છે, બલકે કૃષ્ણની છેતરી જવાની નીતિને વાહક બને છે !

કવિના સંતપ્ત ભાવોને વ્યક્ત કરતું વસંતતિલકા છંદમાં લખાયેલું ‘દર્પ’ સોનેટ જોઈએ. દશાનન રાવણને સંબોધીને કવિ પ્રશ્ન કરે છે કે તારે એવી તે શું ખોટ પડી કે સીતા સમી સરળ અને સુશીલ નારીનું તેં હરણ કર્યું ? મંદોદરીની સમજાવટ પણ તેં કાને ન ધરી ? અંતિમ બે પંક્તિમાં કવિ લખે છે,

‘કીધો સ્વયં કુટિલ કર્મ થકી વિનાશ,
અદ્યાપિ તું ભટકતો થઈને પિશાચ’ (પૃ. ૪૦)

રાવણના કર્મથી થતો કુળવિનાશ અને આજ પર્યંત તેનું અનેક રૂપે ભટકવું આ પંક્તિઓમાં ધારદાર રીતે કહેવાયું છે :

પ્રકૃતિપ્રેમ, કલારસ, અપત્યલીલા, ભાર્યાપ્રેમ, માતૃભક્તિ, કૃષ્ણલીલા વગેરે વિષયો દ્વારા પ્રસન્નતા, વ્યથા, અફસોસ, બેચેની, સ્મૃતિનિમજ્જન એમ વિવિધ ભાવોને આસ્વાદ આપતો આ સોનેટસંગ્રહ વિશિષ્ટ છે. સંગ્રહના પાછલા આવરણ પર કવિના હસ્તાક્ષરમાં મુકાયેલી છૂંયાંશીમી રચના ‘કોઈ પળે’ની પ્રથમ બે પંક્તિઓ પાસે અટકીએ :

‘કોઈ પળે ખળખળે મન આપમેળે,
ગુંજાર ગીત કરતું ઝરણાં સમાણું’

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

શિલ્પકાર : તૃપ્તિ પટેલ (જ. ૧૯૫૭, નૈરોબી, કેન્યા)

આવરણશિલ્પનું શીર્ષક : પુષ્પ અને સ્ત્રી (Woman with Flower)

માધ્યમ : સિરેમિક - વર્ષ : ૧૯૮૫

સાંપ્રત ભારતીય કળામાં શિલ્પકાર તૃપ્તિ પટેલનું આગવું સ્થાન છે. ગુજરાતી ભાષી અને તે પણ ચરોતરના વતની તૃપ્તિબહેનનું કામ દેશ-પરદેશમાં પોંખાયું છે અને સન્માનિત થયું છે. સમાજના અને પર્યાવરણના અગત્યના પ્રશ્નો એમની પોતિકી કળાભાષામાં સતત મુકાતા રહ્યા છે. વડોદરાની વિશ્વખ્યાત ફેકલ્ટી ઓફ ફાઇન આર્ટ્સમાંથી વર્ષ ૧૯૭૪થી ૧૯૮૨ દરમિયાન એમણે શિલ્પકાળમાં સ્નાતક અને અનુસ્નાતકનો અભ્યાસ કર્યો. બ્રિટિશ કાઉન્સિલ તેમ જ ચાર્લ્સ વોલેસ સ્કોલરશિપ મળતા લંડનની રોયલ કોલેજ ઓફ આર્ટમાંથી સિરેમિક કળામાં ૧૯૮૩-૧૯૮૫ વચ્ચે વધુ અભ્યાસ કરવાની તક મળી. દેશ-વિદેશની અનેક પ્રતિષ્ઠિત જગ્યાઓએ એમની કળાકૃતિઓ પ્રદર્શિત થઈ છે. યુ. કે. અને જાપાનના જાહેર તેમ જ અંગત સંગ્રહાલયોમાં એમની કળાકૃતિઓ સ્થાન પામી છે. ૧૯૯૬થી તેઓ વડોદરામાં નિવાસ કરે છે. તૃપ્તિબહેનની કળાયાત્રાના વિધવિધ તબક્કાઓમાં આ પ્રમાણે છે :

૧. શિલ્પકળાના વિવિધ માધ્યમો જેમ કે ટેરાકોટા, મેટલ, વૂડ, સિમેન્ટ અને સ્ટોનમાં શિલ્પસર્જન. ૨. કાગળ બાળીને રચાયેલાં ચિત્રસદૃશ શિલ્પો : એક શિલ્પકાર જ્યારે ચિત્ર રચે ત્યારે પણ ચિત્રના બહાને જાણે શિલ્પના પરિમાણોને જ વિસ્તારે છે. તૃપ્તિબહેને કાગળ બાળીને એમાં માનવા આકારો કોર્યા છે. અથવા તો માનવ સંદર્ભને કાગળ બાળીને અનુપસ્થિત કર્યો છે. એ રીતે હિંસા અને અહિંસાના તાણાવાણા પ્રછન્નપણે એમણે વણ્યાં છે. ૩. કળાબીજ વેરતી એક આગવી વૃક્ષ વાવણી : પર્યાવરણ રક્ષણકાજે લોકના વિવેકને સંકોરવા માટે એમણે આદરેલી કળાપ્રવૃત્તિ છે.

આવરણશિલ્પ : આમ તો આ સ્ત્રીનો ચહેરો છે. આંખે, હોઠે અને સ્હેજ ઊંચકાયેલી ડોકે ને એમ ચહેરે મનભીતરનું કે દૂરસુદૂરનું સાહચર્ય કોળી ઊઠ્યું છે. કર્ણો પીળું પુષ્પ મનની વાતને છડેચોક જાહેર કરે છે. જાણે પુષ્પનુંમાં મન કે મનનુંમાં પુષ્પ કોળ્યું છે. સિરેમિક કળાની નાજુક અને નમણી તાસીરને શિલ્પકારે પર્યાપ્ત કૂશળતાથી બહેલાવી છે. ચહેરાં-મોહરાંનો દબાયેલો વાદળિયો એકલ વર્ણ અને કર્ણપુષ્પના ઉત્પાત યળકતાં વર્ણનો વિષમ સંયોગ શિલ્પને સંયત તેમ જ પ્રભાવક બનાવે છે. તૃપ્તિબહેનની એકબીજી કળાકૃતિ સાથે આવતે અંકે વધુ વાત...

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૨૩-૯-૨૦૧૬ના રોજ 'કરુણપ્રશસ્તિ' વિશે એક દિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં પરિસંવાદની ઉદ્ઘાટન બેઠક પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની અધ્યક્ષતામાં સવારે ૯.૩૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કરીને પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. જેમાં તેમણે મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય, દીર્ઘકાવ્ય, લઘુકાવ્ય અને કરુણપ્રશસ્તિકાવ્ય કાવ્યની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી શિરીષ પંચાલે 'કરુણપ્રશસ્તિ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યની સ્વરૂપ-ચર્ચા કરી હતી. શ્રી નીના ભાવનગરીએ કાલિદાસકૃત 'રતિવિલાપ' કાવ્યની ચર્ચા વિગતે કરી હતી. તેમાં કામદેવને શિવ ક્રોધાવેશમાં ત્રીજા નેત્રથી બાળી નાખે છે. પતિ મદન ભસ્મ થઈ ગયા. તેના વિરહમાં વિલાપ કરતી રતિની કથા વિગતે ચર્ચા હતી. એમની અનુપસ્થિતિમાં કાલિન્દી પાઠકે એમનું વ્યાખ્યાન વાંચ્યું હતું. શ્રી વિજય પંડ્યાએ કાલિદાસકૃત રઘુવંશમાં આવતી કથા અજ રાજાની પ્રિય પત્ની ઇન્દુમતિનું અકાળે અવસાન થવાથી તેમના વિરહમાં વિલાપ કરતા રઘુવંશના રાજા અજની કથાની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રમુખીય વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યની ચર્ચા વિશદ રીતે કરી હતી. એમણે 'કરુણપ્રશસ્તિ' 'કરુણિકાં' તરીકે ઓળખાવી છે.

પરિસંવાદની પ્રથમ બેઠક ૧૧.૩૦ વાગે શરૂ થઈ હતી. જેમાં સર્વશ્રી એસ. ડી. દેસાઈએ આલ્ફ્રેડ ટેનિસનકૃત 'ઈન મેમોરિયમ' કાવ્યની ચર્ચા કરતા મિત્ર આર્થર હેટ્રી હાલામના મૃત્યુ પર લખાયેલું બ્રિટિશ કાવ્યના વર્ણનની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે લોકર્ક કૃત 'એલેજી ટુ ઈઝ બુલફાઈટર ફ્રેન્ડ'ની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી હસિત મહેતાએ નરસિંહરાવ દિવેટિયાકૃત 'સ્મરણસંહિતા' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં પુત્ર નલિનકાન્તના અકાળ અવસાનના આઘાત નિમિત્તે અવતરેલી નરસિંહરાવ દિવેટિયાની કરુણપ્રશસ્તિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પારૂલ કંદર્પ દેસાઈએ કર્યું હતું.

પરિસંવાદની બીજી બેઠક-૨૦૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. જેમાં શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે

કવિશ્રી ન્હાનાલાલકૃત ‘પિતૃતર્પણ’ કાવ્ય વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે પિતા કવિ શ્રી દલપતરામ વિષયક કાવ્યોની પણ ચર્ચા કરી હતી. શ્રી અજય રાવલે અરદેશર ફરામજી ખબરદારકૃત ‘દર્શનિકા’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે પુત્રી તેહમીનાનું દુઃખદ અવસાન થતા તેમણે ધર્મ-તત્ત્વવિષયક ઝૂલાણાંછંદમાં રચાયેલાં કાવ્યગ્રંથની વિસ્તૃત છણાવટ કરી હતી. શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે કરસનદાસ માણેકકૃત ‘ખાખનાં પોયણાં’ ખંડકાવ્ય વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી ઈતુભાઈ કુરકુટિયાએ કર્યું હતું.

પરિસંવાદની ત્રીજી બેઠક ૩-૪૫ કલાકે શરૂ થઈ હતી. જેમાં શ્રી ઉષાબહેન ઉપાધ્યાયે સુંદરજી બેટાઈકૃત ‘સદ્ ગત ચંદ્રશીલાને’ કાવ્યની સાધારણ ચર્ચા કરી હતી. જેમાં પત્નીના અવસાનથી જન્મેલા શોકવર્ણનોની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. શ્રી અનિરુદ્ધસિંહ ગોહિલે મનસુખલાલ ઝવેરીકૃત ‘ભભૂતને’ કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્ય વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. અને શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈ ઉમાશંકર જોશી કૃત ‘સદ્ ગત મોટાભાઈ’ વિશેના વ્યાખ્યાનમાં મોટા ભાઈના યુવાનવયે થયેલા અવસાનથી કવિને થયેલી ઉદાસીનતાની અને મોટાભાઈ વિના સંસાર કેવો મોળો છે તેની વાત પણ કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન ધ્વનિલ પારેખે કર્યું હતું. સમગ્ર પરિસંવાદમાં ભાવકોને મઝા પડી હતી.

પાક્ષિકી અંતર્ગત તા. ૧-૯-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી ગિરીમા ધારેખાને ‘ભરોસો’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તામાં દીકરીને એક રાત્રિ માટે ઘેર એકલી મૂકી જવામાં રહેલા જોખમની વાત હતી. અંતે દીકરી ટીચર લ્યુસીને ત્યાં રાત રોકાશે એવું નક્કી થયું. અંતે જે સ્થિતિ સર્જાઈ તે વાર્તાને રસપ્રદ બનાવે છે. ભાવકોએ વાર્તા વખાણી હતી. તા. ૧૪-૯-૨૦૧૬ના રોજ શ્રી નિલમ દોશીએ મૌલિક વાર્તા ‘સમજ, અણસમજ, ગેરસમજ’નું પઠન કર્યું હતું. વાર્તા માસી, બહેનની દીકરી અનાર અને યુવક સાગર વચ્ચેના સંબંધની હતી. અપરણિત માસીનું આકર્ષણ સાગર તરફ અને સાગરનું અનાર તરફ હોય છે જો કે સ્પષ્ટતા થતા વાર્તાનો સુખદ અંત આવે છે. વાર્તાનું કથાવસ્તુ સામાન્ય હતું. ભાવકોને વાર્તાનો પ્રવાહ રસપ્રદ લાગ્યો હતો.

સાહિત્યવૃત્ત :

મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ અને શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૪-૮-૨૦૧૬ના રોજ ‘મેઘાણી વંદના’ નિમિત્તે એક લોકસાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા યોજાઈ હતી. જેમાં સર્વશ્રી અંબાદાન રોહડિયાએ ‘લોકસાહિત્ય અને રઢિયાળી રાત’ વિશે, જોરાવરસિંહ જાદવે ‘લોકકથા અને સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ વિશે, નિરંજન રાજ્યગુરુએ ‘સંત સાહિત્ય અને સોરઠી સંતવાણી’ વિશે વક્તવ્યો આપ્યા હતા.

શ્રી ઈશ્વર પેટલીકર જન્મશતાબ્દિ પ્રસંગે શ્રી બોસમિયા કૉલેજ જેતપુરના ગ્રંથાલય વિભાગ દ્વારા તા. ૯-૨-૨૦૧૬ના રોજ યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં શ્રી ભીમજી ખારરિયાએ ‘શ્રી ઈશ્વર પેટલીકરના સાહિત્યસર્જન’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં કૉલેજના ગ્રંથપાલશ્રીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓ વિશે સંશોધનપત્ર રજૂ કર્યા હતા.

ભારતની પ્રસિદ્ધ સંસ્થા ‘ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કાર્ટૂનિસ્ટ’ બેંગ્લોર દ્વારા આયોજિત ‘જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા સાહિત્યકાર’ પર કેન્દ્રિત કાર્ટૂનિસ્ટ – સાહિત્યકાર નિર્મિશ ઠાકરનું ભવ્ય વ્યંગચિત્ર પ્રદર્શન બેંગ્લોરમાં યોજાયું હતું. જેનું ઉદ્ઘાટન જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા સાહિત્યકારશ્રી ચંદ્રશંકર કંબર તા. ૩-૯-૨૦૧૬ના રોજ કર્યું હતું અને નિર્મિશ ઠાકર પુસ્તક ‘વકરેખાઓ મેં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા’નું લોકાર્પણ થયું હતું.

□

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશન શ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો-લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૧૦-૧૬ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ‘શ્રીમતી જ્યોત્સનાબહેન હસિતકાન્ત બૂચ’. નિધિ અંતર્ગત લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૦૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઇપ કોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૧૦-૧૬ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૯મું જ્ઞાનસત્ર
તારીખ : ૨૩-૨૪-૨૫, ડિસેમ્બર ૨૦૧૬
શ્રી જૈન માણિભદ્રવીર દેરાસર ધર્મશાળા ટ્રસ્ટ
મગરવાડા-૩૮૫૪૧૦ તા. વડગામ, જિ. બનાસકાંઠા

પહેલી બેઠક

તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૬, શુક્રવાર, બપોરે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

ઉદ્ઘાટન

- ગીત : જય જય ગરવી ગુજરાત...
આશીર્વાદ/સ્વાગત : શ્રી વિજયસોમ મહારાજ સાહેબ
શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી
અતિથિશ્રીનો પરિચય : શ્રી રમણિક સોમેશ્વર
અતિથિશ્રી : શ્રી એન. ગોપી
અધ્યક્ષ : શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા
પ્રાસંગિક : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ
પરિષદનો અહેવાલ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી)
આભાર / સંચાલન : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

બીજી બેઠક

તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૬, શુક્રવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

શતાબ્દી વંદના : શ્રી બાલમુકુન્દ દવે અને શ્રી વેણીભાઈ પુરોહિત

- અધ્યક્ષ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ
વક્ત : શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક
શ્રી ઉદયન ઠક્કર
સંચાલન : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

ત્રીજી બેઠક

તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૬, શુક્રવાર, રાત્રે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦

યજમાન સંસ્થા - સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ : ભવાઈ

- અધ્યક્ષ : શ્રી અનિલા દલાલ
વક્તા : જ્ઞાનવિમલસૂરિનું સાહિત્યમાં પ્રદાન -
શ્રી અભય દોશી
ગાંધીયુગનું દલિતસાહિત્ય શ્રી સમીર ભટ્ટ
નારીવિમર્શ - શ્રી ઇલા આરબ મહેતા
સંચાલન : શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાય

- પાંચમી બેઠક તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર, સમય ૩.૦૦થી ૬.૦૦
 માનવવિદ્યા અને સાહિત્ય
 અધ્યક્ષ : શ્રી રમેશ બી. શાહ
 વક્તા : સાહિત્ય : એક સામાજિક રચના -
 શ્રી વિદ્યુત જોષી
 ડિજિટલ વર્લ્ડ અને સાહિત્ય
 શ્રી રૂપલ મહેતા
 સંચાલન : શ્રી જનક નાયક
- છઠ્ઠી બેઠક તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર, સમય રાત્રે ૮.૦૦થી ૧૦.૦૦
 આસ્વાદ : ઉત્તર ગુજરાતના પરિવેશની કૃતિઓનું વાર્ષિકમ્ :
 ભૂમિકા : શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી
 વાર્ષિકમ્ : સ્થાનિક સાહિત્યકાર અને વિદ્યાર્થીઓ
- સાતમી બેઠક તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૬, રવિવાર સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૩૦
 પ્રદેશ વિશેષ અને સાહિત્ય : બનાસકાંઠા (ઉત્તર ગુજરાત)
 અધ્યક્ષ : શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ
 વક્તા : પાલનપુરી બોલી - શ્રી મુસાફિર પાલનપુરી
 ઉત્તર ગુજરાતના સાહિત્યમાં ગ્રામચેતના
 શ્રી મનીષા દવે
 સંચાલન : શ્રી રવીન્દ્ર પારેખ
- આઠમી બેઠક તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૬, રવિવાર બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧૨.૩૦
 સમાપન
 આભાર દર્શન : યજમાન સંસ્થા
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

નોંધ : જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓને ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૪૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૭૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ રૂ. ૩૦૦/- ભરવાના રહેશે (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારો અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૬ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય, અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે.

વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઇચ્છનીય છે ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢો ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

આ અંકના લેખકો

- Anil Vyas : ૨ Hill Court, ૯૫૩, Harrow Road, Wembley, Middex
HAO ZRZ UK.
- અરુણા જાડેજા : એ/૧, સરગમ ફ્લેટ્સ, ઈશ્વર ભુવન રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૦૯
- ઈશ્વર પરમાર : 'મોરપીંછ', સિદ્ધનાથ સામે, દ્વારકા-૩૬૧૩૩૫ જિ. જામનગર.
- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મિનિવાસ, ત્રીજે માળ, ૨૨, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગ, ગામદેવી, મુંબઈ-
૪૦૦૦૦૭
- જગદીશચંદ્ર ત્રિવેદી : Jagdishchandra.trivedi૧૯@gmail.com.
- તૃપ્તિ પટેલ : ૧૬, કસ્તુરબાનગર, નૂતન વિદ્યાલય પાછળ, વિન્ટેજ વ્યુની પાસે, સમા,
વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- નટવર પટેલ : એચ/૫૦૩, નિશાન રેસિડેન્સી, શુકનસિટી પાસે, આનંદ પાર્ટી પ્લોટ રોડ,
ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
- નલિન રાવળ : ૧૦/એ, સત્તર તાલુકા સોસાયટી, નવજીવન પાસે, અમદાવાદ-
૩૮૦૦૧૪
- પંકજ ત્રિવેદી : હર્ષ, ગોકુલપાર્ક સોસાયટી, ૮૦ ફૂટનો રસ્તો, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૨
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન
પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ દરજી : 'વાગીશા', કુવારા પાસે, રાજમહેલ રોડ, લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦
- બેન્યાઝ ધ્રોલવી : કાઝી વૉચ કંપની, કાપડ બજાર, જેલ રોડ, ધ્રોલ-૩૬૧૨૧૦, જિ.
જામનગર
- ભીમજી ખાચરિયા : શિવગંગા, શામનાથ મંદિર પાસે, જેતપુર-૩૬૦૩૭૦ જિ. રાજકોટ
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- રામચંદ્ર પટેલ : ચોતરા બજાર, મુ. ઉમતા-૩૮૪૩૨૦ જિ. મહેસાણા.
- રેખાબા સરવૈયા : ડેપ્યુટી કલેક્ટર, મોરબી, જિ. રાજકોટ
- લલિત ત્રિવેદી : શિવકૃપા, ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- વર્ષા અડાલજા : એ/૨, ગુલબહાર, બેરેક રોડ, મેટ્રો પાછળ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦
- શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : બી/૨૦૩, સૂર્યલોક ફ્લેટ, સોરાબજી કમ્પાઉન્ડ, જૂના વાડજ બસ સ્ટેન્ડ
પાછળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
- સંધ્યા ભટ્ટ : સ્નેહલ, પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી-૩૯૪૬૦૨
- હસમુખ બારાડી : થિયેટર મીડિયા સેન્ટર, નવા રાણીપ, જીએસટી-ચેનપુર રોડ, દિગ્વિજય
નગર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦

કાવ્ય અને વિવેચન-સાહિત્યનાં તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

કાવ્યસંગ્રહો

હૃદયલિપિ	ભારતી રાણે	400
આનંદધારા બહિ છે ભુવને	પ્રવીણ ગઢવી	120
બનારસ ડાયરી	હરીશ મીનાશુ	170
ગાય તેનાં ગીત	ધ્રુવ ભટ્ટ	175
યાદગાર કાવ્યો	સંપા. મહેન્દ્ર મોઘાણી	60
ગીત એક ગાયું ને વાયરે વાયુ	સંપા. મહેન્દ્ર મેઘાણી	150
ઊર્ધ્વગમન	રતિદેવ વી. ત્રિવેદી	150
આદિજા	મહેન્દ્ર ભાટિયા	100
અભિતપ્ત	મહેન્દ્ર ભાટિયા	110
શમણાં તો અશ્રુની જાત	અર્ચના ભટ્ટ-પટેલ	140
હૃદય નામે ઉપાણું	અર્ચના ભટ્ટ-પટેલ	90
જનમોજનમ	જ્યોતિ ભટ્ટ	100
મોહતરમા (ગઝલ)	નરેશ કે. ડોડિયા	85
રાસતરંગિણી	દામોદર ખુ. બોટાદકર, સંપા. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	125
સુદામાચરિત્ર	સંપા. ઈશ્વરલાલ દવે, ચિમનલાલ ત્રિવેદી	130

વિવેચન-સાહિત્ય

બાળવાંચન	નિહારીકા ટી. ઉદાણી	125
નરસિંહ ચરિત્રવિમર્શ	દર્શના ધોળકિયા	300
દર્શક અને બીજા વિશે	ધીરેન્દ્ર મહેતા	180
ઉભયાન્વય	ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	150
ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની કેડીએ	દલપત ચૌહાણ	170
બાલસાહિત્યમંથન	યશવંત મહેતા	100
બાલસાહિત્યના પરિઘમાં	યોસેફ મેકવાન	100
ગુજરાતી બાલવાર્તા	ઈશ્વર પરમાર	80
વિવેચનની વાટે	અરુણિકા મનોજ દરુ	160
રંગવિમર્શ	ભરત દવે	250

ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પ્રતિભાને બાંધી ના દો, જકડી ના દો, રોકી ના દો. તેને પ્રણામ કરો, તેને દૂર દૂરની ક્ષિતિજો સુધી વિસ્તરવા દો. જ્યાં પ્રતિભા પૂજાય છે, તેને યોગ્ય સ્થાન મળે છે, ત્યાં સમૃદ્ધિ આપોઆપ દોડતી આવે છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

બીજાની અદેખાઈ કરનારને જ્ઞાન પચતું નથી પણ હાનિકારક ઠરે છે. જેને ઈર્ષા થાય છે તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર નથી.

– વિનોબા

શબ્દની જગ્યાએ સ્વાનુભવ ગોઠવાઈ જાય પછી પંડિતાઈ ખરી પડે અને પ્રતીતિ ઊગે એમ બને. શબ્દો ત્યાં સુધી ખપના, જ્યાં સુધી અનુભૂતિનો પ્રસાદ આપણે પામ્યા નથી.

– ગુણવંત શાહ

આપણામાં જે સારી ભાવનાઓ સૂતેલી હોય તેને જાગ્રત કરવાની શક્તિ ધરાવે તે કવિ.

– ગાંધીજી

સંસ્કૃતમાં ‘સત્સંગ’ શબ્દની ઊંડી મહત્તા છે. કવિઓ સત્સંગના લાભોના વખાણ કરતા થાકતા નથી. જો તમને પૂરતો સત્સંગ પ્રાપ્ત થયો હોય તો નૈતિકતાની વિધિસર તાલીમ લેવાની કોઈ જરૂર રહેતી નથી. ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય ધરાવતા તમારા વડીલો, અધ્યાપકો તેમ જ અન્ય વ્યક્તિઓનાં જીવંત ઉદાહરણો મારફત શ્રેષ્ઠ નૈતિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે.

– નારાયણ દેસાઈ

કવિતા લોકજીભ પર ચડી જાય છે ત્યારે કહેવતોની સર્વસ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

– ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

ઉમાશંકર જોશીએ ‘આસ્વાદમૂલક અવબોધકથા’ જેવો પ્રયોગ રૂઢ કર્યો હતો, તેમનો વિવેચનાત્મક અભિગમ આસ્વાદમૂલક છે, રચનારીતિની સફળતાઓમાં તેઓ એટલા બધા ઊંડે ઊતરતા નથી. કવિના સંવેદનાવિશ્વમાં પ્રવેશીને તેઓ વાચકની સંવેદનાને ઉખાપૂર્ણ રીતે સ્પર્શવા માગે છે.

– શિરીષ પંચાલ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

			૩.
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	૧૨૦
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	૧૬૦
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	સંસ્મરણો	૧૮૦
શ્રાવણનો પાઠ	હિતેષ પંડ્યા	નિબંધ	૮૦
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ દવે	ર. ચૌધરીની વાર્તાઓ	૧૮૦
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	૨૦૦
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	નવલકથા	૧૬૦
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	૧૪૦
ઉદયાચલનો સૂર્ય	જિતેન્દ્ર દવે	નવલકથા	૨૦૦
પૂર્વરાગ, પરસ્પર, પ્રેમઅંશ	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	૩૫૦
રુદ્રમહાલયની કર્પૂરમંજરી	રઘુવીર ચૌધરી	નવલકથા	૯૦
અંત:પુરમ્	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	પ્રવાસ	૨૦૦
અબુ તાલેબ ખાનનો પ્રવાસ	યુનુસ ચીતળવાલા	પ્રવાસ	૧૦૦
ગિરનાર	સંજય ચૌધરી	પ્રવાસ	૨૦૦
તીર્થભૂમિ ગુજરાત	રઘુવીર ચૌધરી	પ્રવાસ	૧૨૦
સહરાની ભવ્યતા	રઘુવીર ચૌધરી	રેખાચિત્ર	૧૨૦
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	ધર્મ/ચિંતન	૧૪૦
છબિ ભીતરની	અશ્વિન મહેતા	નિબંધો	૧૧૦

ઈ-બુક્સ

અમૃતા, લાગણી, ઉપરવાસ-અંતરવાસ-સહવાસ, સોમતીર્થ,
પૂર્વરાગ-પરસ્પર-પ્રેમઅંશ, તીર્થભૂમિ ગુજરાત, ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા,
સહરાની ભવ્યતા તથા ગિરનાર

<http://www.e-shabda.com/shop-ebooks-online>

વિવેચનલેખ સૂચિ

ટૂંકી વાર્તા

સંપાદક : હિતેશ જાની

પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૬

રૂ. ૨૨૦

વિવેચનલેખસૂચિ

નવલકથા

સંપાદક : હિતેશ જાની

પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૬

રૂ. ૩૩૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

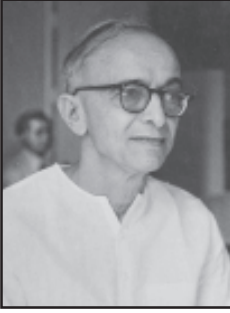
ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૯

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

ઉમાશંકરની કવિતા

‘ભોમિયા વિના મારે ભમવા’તા ડુંગરા’

એ એમનું અત્યંત લોકપ્રિય અને પ્રશંસા પામેલું ગીત છે. લોકજીભે રમતા આ ગીતમાં પણ ગાંધીવિચાર કેવો સંકેલાઈને વ્યક્ત થયો છે ! કવિ કહે છે,
‘જોવી’તી કોતરો ને જોવી’તી કંદરા,
રોતાં ઝરણાંની આંખ લ્હોવી હતી.’

ગુજરાત વિશેનાં સુંદર ગીતો આપણને નર્મદ, ખબરદાર અને ન્હાનાનલાલે આપ્યાં છે. ત્યાર પછી ઉમાશંકર ગુજરાત વિશે કેવું સુંદર ગીત આપે છે ?

‘ગુજરાત મોરી મોરી રે
મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે’

આ કાવ્યમાં પછી આગળ કવિ લખે છે :

‘ગાંધીજીની ગુજરાત કપરી જીરવવી’ – કેટલું માર્મિક કવિનું સૂચન છે ! ગાંધીએ આપેલા આદર્શોને જીરવવા સહેવા નથી. એ આંતરશુદ્ધિ અને તપ માગી લે એવી વસ્તુ છે. આપણે ગાંધીએ આપેલા એ આદર્શોને જીરવી શક્યા નથી. કવિવાણી સારી પડી છે.

– દક્ષા વિ. પટ્ટણી

‘ઉમાશંકરની સૌંદર્યયાત્રા’,

‘પરબ’ સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૨માંથી સાત્માર.

સૌજન્ય : એક શુભેચ્છક

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

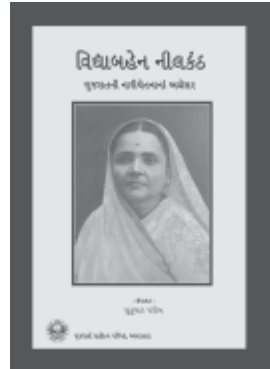
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

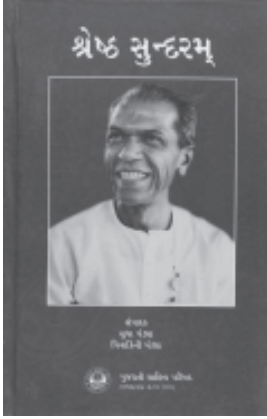
ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિઃશેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે. એમનાં વિપુલ સાહિત્યરાશિમાંથી સંપાદકોએ કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે. આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન સૌને ગમશે.

PARAB 2016 October

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273 GAMC-306/2015-2017, valid upto 31-12-2017

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Pidilite

GUARANTEE OF TRUST

FIXIT

सालों से वॉरंटी, सालों से भरोसा.

DR. FIXIT®
WATERPROOFING EXPERT

☎ 1800 209 5504 | www.drfixit.co.in | SMS<FIXIT> to 57575